

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κοινωνικοί και Τεχνολογικοί Μετασχηματισμοί στον Αγροτικό Τομέα της Κρήτης

ANNA ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

Επιβλέπων Καθηγητής:

Γιώργος Λιοδάκης

ΧΑΝΙΑ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευρετήριο Πινάκων και Γραφημάτων	4
Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1 Μία ιστορική επισκόπηση του αγροτικού τομέα	7
Κεφάλαιο 2 Η οικονομική διάρθρωση του αγροτικού τομέα της Κρήτης και οι διακλαδικές του διασυνδέσεις στα πλαίσια του ελληνικού και παγκόσμιου αγροδιατροφικού συστήματος	11
2.1. Οικονομική διάρθρωση του αγροτικού τομέα της Κρήτης	11
2.1.1. Γενικά στοιχεία για την οικονομία της Κρήτης	11
2.1.2. Ο αγροτικός τομέας της Κρήτης	18
2.1.3. Διαρθρωτικά προβλήματα του αγροτικού τομέα	21
2.2. Διακλαδικές διασυνδέσεις του αγροτικού τομέα	24
2.2.1. Εισροές αγροτικού τομέα	25
2.2.2. Εκροές αγροτικού τομέα	27
2.2.3. Συμπεράσματα σχετικά με τις διακλαδικές διασυνδέσεις	28
2.3. Το σύγχρονο αγροδιατροφικό σύστημα	30
Κεφάλαιο 3 Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και απασχόληση στον αγροτικό τομέα	35
3.1. Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα	35
3.1.1. Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο	35
3.1.2. Η καπιταλιστική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα	38
3.1.3. Η σημερινή κατάσταση των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων	43
3.2. Απασχόληση στον αγροτικό τομέα	47
3.2.1. Φορείς της απασχόλησης	47
3.2.2. Πολυαπασχόληση	51
3.2.3. Απασχόληση μεταναστών	55

Κεφάλαιο 4	Σχέσεις υπαίθρου – αστικών κέντρων και πολιτισμικές	
	εξελίξεις	58
4.1.	Σχέσεις υπαίθρου – αστικών κέντρων.....	58
4.2.	Πολιτισμικές εξελίξεις στον αγροτικό χώρο	61
Κεφάλαιο 5	Τεχνολογικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα και	
	περιβαλλοντικά προβλήματα	65
5.1.	Τεχνολογικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα	65
5.1.1.	Μορφές αγροτικής τεχνολογίας	65
5.1.2.	Τεχνολογικός μετασχηματισμός στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας	
	και της Κρήτης	70
5.2.	Τεχνολογικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα και περιβαλλοντικές	
	επιπτώσεις	75
Κεφάλαιο 6	Πολιτικές για τον αγροτικό τομέα και προοπτικές	
	ανάπτυξής του	80
6.1.	Αγροτικές πολιτικές	80
6.1.1.	Κρατικές αγροτικές πολιτικές	80
6.1.2.	Ευρωπαϊκές και διεθνείς αγροτικές πολιτικές	82
6.2.	Προοπτικές – προτάσεις για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα	86
Βιβλιογραφία		92

Ευρετήριο Πινάκων και Γραφημάτων

Πίνακας 2.1	Πληθυσμιακή εξέλιξη της Κρήτης και των Νομών της κατά την περίοδο 1951-2011	11
Πίνακας 2.2	Αστικός και Αγροτικός Πληθυσμός περιφέρειας Κρήτης κατά την απογραφή του 2001	12
Πίνακας 2.3	Απασχόληση περιφέρειας Κρήτης ανά Κλάδο Οικονομικής Δραστηριότητας έτους 2009 (σε χιλιάδες)	13
Πίνακας 2.4	Μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας Κρήτης κατά νομό για την περίοδο 2005-2011 (%)	13
Γράφημα 2.1	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία κατά κλάδο στην Κρήτη	15
Γράφημα 2.2	Διεθνείς τουριστικές αφίξεις στα κυριότερα αεροδρόμια της Κρήτης και στην Αθήνα	17
Πίνακας 2.5	Εκτάσεις καλλιεργειών και αγρανάπαυσης περιφέρειας Κρήτης κατά κατηγορίες, 2006 (σε χιλιάδες στρέμματα)	18
Πίνακας 2.6	Αριθμός ζώων περιφέρειας Κρήτης, 2006 (σε κεφάλια)	19
Πίνακας 2.7	Αγροτική παραγωγή Κρήτης ανά κλάδο γεωργικής δραστηριότητας, 2006 (σε τόνους)	20
Πίνακας 2.8	Εξωτερικό εμπόριο αγροτικών προϊόντων της ελληνικής οικονομίας (1.000 USD)	23
Πίνακας 2.9	Συμμετοχή των επιμέρους κατηγοριών της ενδιάμεσης ανάλωσης στην αξία της τελικής παραγωγής του γεωργικού κλάδου δραστηριότητας, 2003 (%)	25
Πίνακας 3.1	Κατανομή των κατόχων εκμεταλλεύσεων κατά ομάδες ηλικιών, 2007	48
Πίνακας 3.2	Αριθμός εκμεταλλεύσεων φυσικών προσώπων, κατόχων και απασχολούμενων μελών των νοικοκυριών τους στην εκμετάλλευση, 2007	51
Πίνακας 3.3	Αριθμός απασχολούμενων εργατών στην περιφέρεια Κρήτης κατά κατηγορία εκμετάλλευσης και ημέρες απασχόλησης εποχικών εργατών, 2007	55

Εισαγωγή

Ο αγροτικός τομέας περιλαμβάνει τη φυτική παραγωγή, την κτηνοτροφία, τη δασοκομία και την αλιεία. Σ' αυτό το πλαίσιο, πρωταρχικός του ρόλος είναι η παραγωγή τροφίμων και πρώτων υλών. Ωστόσο, οι λειτουργίες του αγροτικού τομέα είναι πολύ ευρύτερες, καθώς συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη, στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού της υπαίθρου, στη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, στην προστασία του περιβάλλοντος και του τοπίου κ.ά. Υπό αυτό το πρίσμα της σύνθετης πραγματικότητας του αγροτικού τομέα θα επιχειρήσουμε στην παρούσα μελέτη να σκιαγραφήσουμε τις ριζικές και σύνθετες οικονομικές, τεχνολογικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές αλλαγές που βρίσκονται σε εξέλιξη τις τελευταίες δεκαετίες. Αν και στο επίκεντρο της ανάλυσής μας βρίσκεται ο αγροτικός τομέας της Κρήτης, κρίνουμε σκόπιμο να μελετηθεί στα πλαίσια της ελληνικής και της διεθνούς πραγματικότητας οι οποίες τον καθορίζουν σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από έξι κεφάλαια. Στο **πρώτο κεφάλαιο** επιχειρείται μια σύντομη ιστορική επισκόπηση των μετασχηματισμών που έχουν λάβει χώρα κυρίως κατά τη μεταπολεμική περίοδο στον ελληνικό και κρητικό αγροτικό τομέα αλλά και σε διεθνές επίπεδο.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** εξετάζεται η οικονομική διάρθρωση του αγροτικού τομέα. Με αφετηρία μια σύντομη αναφορά στα οικονομικά και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της περιφέρειας Κρήτης, επιχειρείται η σκιαγράφηση των βασικών οικονομικών μεγεθών της κρητικής αγροτικής παραγωγής και εντοπίζονται κάποιες από τις βασικές παθογένειες του ελληνικού και κρητικού αγροτικού τομέα, οι οποίες είναι υπεύθυνες σε μεγάλο βαθμό για την παρατεταμένη κρίση που αντιμετωπίζει. Στη συνέχεια αναλύονται οι εξωτερικές διασυνδέσεις του αγροτικού τομέα (οι εισροές και εκροές του και οι διακλαδικές του σχέσεις) και τονίζεται η σημασία τους για την ανάπτυξή του αλλά και την ανάπτυξη της οικονομίας γενικότερα. Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με μια συνοπτική επισκόπηση της διασύνδεσης του ελληνικού αγροτικού τομέα με το παγκόσμιο αγροδιατροφικό σύστημα, το οποίο τις τελευταίες δεκαετίες ολοκληρώνεται με όλο και ταχύτερους ρυθμούς.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** η προσοχή στρέφεται στον κοινωνικό μετασχηματισμό του αγροτικού τομέα, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, προς την κατεύθυνση

της καπιταλιστικοποίησης της αγροτικής παραγωγής και στις επιπτώσεις που ο μετασχηματισμός αυτός έχει επιφέρει στις σύγχρονες κοινωνίες. Στη συνέχεια εξετάζονται η σημερινή κατάσταση και τα προβλήματα των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων της Ελλάδας και της Κρήτης, ενώ γίνονται προτάσεις για την ανάπτυξή τους. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αναλύεται η επίδραση του αγροτικού μετασχηματισμού στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό του ελληνικού και κρητικού αγροτικού τομέα, ο οποίος μεταπολεμικά έχει γνωρίσει μια δραματική συρρίκνωση. Παράλληλα, εξετάζονται τα φαινόμενα της πολυαπασχόλησης και της απασχόλησης μεταναστών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, φαινόμενα τα οποία έχουν λάβει μεγάλες διαστάσεις τις τελευταίες δεκαετίες και ασκούν πολύ σημαντική επιρροή στην ανάπτυξη του ελληνικού αγροτικού τομέα.

Το **τέταρτο κεφάλαιο** πραγματεύεται τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στις σχέσεις των πόλεων με την ύπαιθρο καθώς και στον πολιτισμό της υπαίθρου, λόγω του κοινωνικού μετασχηματισμού του αγροτικού τομέα και του αγροτικού χώρου. Σ' αυτά τα πλαίσια, εξετάζεται η αυξανόμενη κυριαρχία των αστικών πολιτιστικών προτύπων στον αγροτικό χώρο και το φαινόμενο της μετακίνησης κατοίκων των πόλεων προς την ύπαιθρο.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** επιχειρείται η ανάλυση των τεχνολογικών μετασχηματισμών που έχουν λάβει χώρα τις τελευταίες δεκαετίες στον αγροτικό τομέα, τόσο σε διεθνές επίπεδο, όσο και σε επίπεδο Ελλάδας και Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα θα γίνει αναφορά στις μορφές της αγροτικής τεχνολογίας, στον καπιταλιστικό προσανατολισμό και τις επιπτώσεις των τεχνολογικών μετασχηματισμών, στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η τεχνολογική ανάπτυξη του ελληνικού και κρητικού αγροτικού τομέα και στις προϋποθέσεις για την επίλυση των προβλημάτων αυτών. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την εξέταση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων του μοντέλου τεχνολογικής ανάπτυξης του αγροτικού τομέα που έχει υιοθετηθεί στη χώρα.

Στο **έκτο και τελευταίο κεφάλαιο** επιχειρείται μια προσέγγιση των πολιτικών των τελευταίων δεκαετιών σχετικά με τον ελληνικό αγροτικό τομέα, τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της ΕΕ και στα πλαίσια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Η παρούσα μελέτη ολοκληρώνεται με την παράθεση κάποιων προτάσεων για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, σε συνάρτηση με τις υπάρχουσες προοπτικές.

Κεφάλαιο 1

Μία ιστορική επισκόπηση του αγροτικού τομέα

Στην ιστορική του διαδρομή, ο αγροτικός τομέας εκτός από πηγή της πρωταρχικής συσσώρευσης που αποτέλεσε την αφετηρία της βιομηχανικής επανάστασης λειτούργησε στη συνέχεια σαν τμήμα του συνολικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στο πλαίσιο των εθνικών κρατών, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών με κύρια προτεραιότητα, πάντα, τη βιομηχανική ανάπτυξη. Ο αγροτικός τομέας διέθετε φθηνές πρώτες ύλες και προϊόντα διατροφής, φθινό εργατικό δυναμικό και κεφάλαιο, αποτέλεσε πηγή εισροής συναλλάγματος και παράλληλα χώρο κατανάλωσης των αστικών προϊόντων. Όλα αυτά επιτεύχθηκαν εκχρηματίζοντας την αγροτική παραγωγική διαδικασία (Μωυσίδης 2001).

Ιδιαίτερα, μάλιστα, μεταπολεμικά, ο ευρωπαϊκός αγροτικός τομέας κλήθηκε να άρει, όσο πιο γρήγορα γινόταν, το μεγάλο φόβο των λαών της κατεστραμμένης Ευρώπης μπροστά στο φάσμα της ανεπάρκειας σε βασικά προϊόντα. Κάτι που κατάφερε, καθώς μέσα στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και ειδικότερα στη δεκαετία του '60 ανταποκρίθηκε πλήρως στις προσδοκίες και στους ρόλους που του ανατέθηκαν. Μεταξύ άλλων, αυξήθηκε κάθετα η παραγωγικότητα και ο όγκος των προϊόντων, επιτεύχθηκε η αυτάρκεια σε μια σειρά από αυτά και μειώθηκε σημαντικά ο αγροτικός πληθυσμός (Μωυσίδης 2001).

Όλα τα παραπάνω συντελέστηκαν με ένα μέσο αγροτικό εισόδημα που για πολλές δεκαετίες βρισκόταν κάτω ή στο μισό του μέσου αστικού εισοδήματος. Ο αγροτικός τομέας προσαρμοζόταν κάθε φορά, αλλού πιο γρήγορα αλλού με πιο αργό ρυθμό, στα πλαίσια τα οποία διαμορφώνονταν από πολιτικές βουλήσεις και συμφέροντα κοινωνικών χώρων έξω από τον αγροτικό. Εύλογα, οι κοινωνικές επιπτώσεις και οι πολιτισμικές αλλαγές που ακολούθησαν σαν αναπόφευκτες ήταν καταλυτικές για τις προαιώνιες δομές, λειτουργίες και αξίες της αγροτικής κοινωνίας και οικονομίας (Μωυσίδης 2001).

Οι εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες υπήρξαν καθοριστικές για την οικονομία και την κοινωνία, τόσο της Ελλάδας όσο και της Κρήτης. Μετά από τη δεκαετή καταστροφή της Κατοχής και του εμφύλιου πολέμου, η χώρα βρέθηκε να ξεκινάει στις αρχές του δεύτερου μισού

του 20^{ου} αιώνα από ένα ιδιαίτερα χαμηλό οικονομικό επίπεδο και με μια διαταραγμένη κοινωνική δομή. Η γεωργία εισήλθε στη μεταπολεμική περίοδο σαν κλάδος εξαιρετικά προβληματικός, παρουσιάζοντας μια καθυστερημένη δομή, με κατακερματισμένο μικρό κλήρο – που μέχρι και σήμερα επιδρά ιδιαίτερα αρνητικά στην άνοδο της αποδοτικότητας και της παραγωγικότητας - , με εμμονή σε παραδοσιακές καλλιέργειες, υψηλή αυτοκατανάλωση, χαμηλή εκμηχάνιση και χρήση σύγχρονων μέσων παραγωγής, με την απασχόληση-υποαπασχόληση του μεγαλύτερου τμήματος του ενεργού πληθυσμού της χώρας και την υπανάπτυκτη, γενικά, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική υποδομή. Ταυτόχρονα, ο ρόλος της υποβαθμίζεται σε δευτερεύοντα, σε σχέση με τη βιομηχανία και τη ναυτιλία που ανακηρύσσονται σε «εθνικούς» κλάδους. Όλα αυτά έρχονται σε αντιδιαστολή με την οικονομική συνεισφορά του αγροτικού τομέα, που στις αρχές της δεκαετίας του '50 αντιστοιχεί τουλάχιστον στο 1/3 του ελληνικού ΑΕΠ (Μωυσίδης 1986).

Η μαζική μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα της χώρας ή προς το εξωτερικό που πραγματοποιήθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του '50 έως τα τέλη του '70 έπαιξε καταλυτικό ρόλο για τον ελληνικό αγροτικό τομέα και λειτούργησε σαν ασφαλιστική δικλείδα για την εξουσία απαλλάσσοντας το σύστημα από τον κίνδυνο μιας κοινωνικής έκρηξης. Η φυγή των πιο ζωντανών και δραστήριων ηλικιών, σε τόσο μεγάλους αριθμούς και σε τόσο μικρά χρονικά διαστήματα, δημιούργησε δυσαναπλήρωτα κενά στον ελληνικό αγροτικό τομέα, περιορίζοντας και τις δυνατότητες εισαγωγής και εφαρμογής νεωτερισμών και σύγχρονων μεθόδων στην αγροτική παραγωγή και ζωή, καθώς και την εφαρμογή μιας ενδεχόμενης προγραμματισμένης και ορθολογιστικής πολιτικής αναδιάρθρωσης της γεωργίας. Η φυγή επέτεινε και την εποχιακή έλλειψη εργατικών χεριών, που προφανώς επέδρασε αρνητικά στην αύξηση καλλιεργειών έντασης εργασίας. Ταυτόχρονα, οι εισροές συναλλάγματος κάλυψαν κυρίως καταναλωτικές ανάγκες των μελών των οικογενειών που παρέμειναν στην Ελλάδα και κατά συνέπεια συνέβαλαν σε πολύ μικρό βαθμό στην επίλυση των χρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων του αγροτικού τομέα (βλ. Μωυσίδης 1986).

Οι αλλαγές που συντελούνται, ωστόσο, στον ελληνικό αγροτικό τομέα από τα τέλη της δεκαετίας του '50 έως τις αρχές του '70 είναι ραγδαίες, καθώς σημειώνονται πολύ υψηλοί ρυθμοί επένδυσης, συσσώρευσης και μεγέθυνσης, όπως συμβαίνει και στην ελληνική βιομηχανία. Παρατηρείται επίσης μια δραστική συρρίκνωση της παραγωγής με στόχο την αυτοκατανάλωση και αυτάρκεια των

αγροτικών νοικοκυριών, μια ραγδαία εμπορευματοποίηση και εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής και μια σημαντική αύξηση της χρήσης μηχανών και άλλων επιστημονικοτεχνικών μέσων (βλ. Λιοδάκης 2000α, 2011).

Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές είναι σημαντικές μόνο σε ορισμένα μεγέθη και σε σχέση με το επίπεδο των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων, ενώ γίνονται σχετικές αν συγκριθούν με ανάλογα μεγέθη άλλων οικονομικών τομέων ή αν συγκριθούν με τους ανάλογους τομείς των αναπτυγμένων χωρών. Επιπλέον, βασικές διαρθρωτικές αδυναμίες που χαρακτηρίζουν την καθυστερημένη δομή της γεωργίας των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων επηρεάστηκαν ελάχιστα από τις αλλαγές αυτές. Πέρα από το μικρό και κατακερματισμένο κλήρο, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, παρατηρείται η μη ικανοποιητική ανάπτυξη της ελληνικής κτηνοτροφίας, που συντελεί στο να ξοδεύονται μεγάλα ποσά συναλλάγματος για την εισαγωγή ζωικών προϊόντων, κάτι που ισχύει μέχρι σήμερα. Προβληματική όμως παραμένει και η δομή της φυτικής παραγωγής, καθώς παρατηρείται μια σοβαρή δυσκολία προσαρμογής στις συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς και η εμμονή σε παραδοσιακές καλλιέργειες. Ταυτόχρονα, η σημαντική αύξηση του όγκου της παραγωγής του αγροτικού τομέα δε συνοδεύτηκε από μια ανάλογη αύξηση της αξίας της παραγωγής. Σ' αυτά τα πλαίσια, ήταν αναπόφευκτη η οικονομική και κοινωνική καθυστέρηση και ο μαρασμός των αγροτικών περιοχών (Μωυσίδης 1986).

Η πετρελαϊκή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70 σήμανε το ουσιαστικό τέλος της εικοσαετούς περίπου αναπτυξιακής ευφορίας των αστικών τομέων της ευρωπαϊκής οικονομίας. Οι μειωμένες ευκαιρίες απασχόλησης στον αστικό βιομηχανικό τομέα οδήγησαν σε μια πολιτική στήριξης που στόχευε στη σταθεροποίηση του αγροτικού πληθυσμού. Η πολιτική βιομηχανικής αποκέντρωσης και η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού στη χώρα μας κατά τη δεκαετία του '70 συνέβαλαν, επίσης, στη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού (βλ. Μωυσίδης 2001, Λιοδάκης 2000α).

Η περίοδος μετά το 1974 χαρακτηρίζεται από μια σειρά διαφοροποιήσεων σε όλους τους τομείς που συνθέτουν τον αγροτικό χώρο. Στον οικονομικό τομέα εντείνονται οι επιπτώσεις της πλήρους υπαγωγής της γεωργίας στην καπιταλιστική αγορά, ενώ τα νέα πρότυπα ζωής και κατανάλωσης αλλάζουν σημαντικά τη μορφή των κοινωνιών της υπαίθρου. Παράλληλα οι αγρότες συνδυάζουν επαγγελματικές κινητοποιήσεις πρωτόγνωρες για τη μεταπολεμική εποχή με τη δημιουργία επαγγελματικών οργανώσεων, των αγροτικών συλλόγων (Μωυσίδης 1986).

Η ελληνική γεωργία ανέπτυξε έναν έντονα εξαγωγικό προσανατολισμό από τα τέλη της δεκαετίας του '70, ενώ η χώρα μετατράπηκε από καθαρό εξαγωγέα σε καθαρό εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων και τροφίμων ιδιαίτερα μετά την ένταξή της στην ΕΟΚ το 1981. Οι δυσμενείς όροι ένταξης της ελληνικής γεωργίας στο πλαίσιο της ΕΕ, η απελευθέρωση του ενδοκοινοτικού εμπορίου και η τάση ανισομερούς ανάπτυξης του καπιταλισμού ήταν φυσικό να ασκήσουν σοβαρές πιέσεις στους οικονομικούς όρους αναπαραγωγής και επιβίωσης του ελληνικού αγροτικού τομέα. Η ανταγωνιστική πίεση και το αναπτυξιακό αδιέξοδο που αντιμετωπίζει η ελληνική γεωργία έχουν ενταθεί ακόμα παραπέρα μετά τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της ΕΕ, τη μείωση των τιμών των αγροτικών προϊόντων στις διεθνείς αγορές και την έρπουσα κρίση της παγκόσμιας γεωργίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες (βλ. Λιοδάκης 2000α, 2011).

Τις τελευταίες δεκαετίες είναι επίσης έντονη η ολοκλήρωση του παγκόσμιου αγροδιατροφικού συστήματος, με τις πολυεθνικές εταιρείες να ελέγχουν τις αγορές αγροτικών εισροών, αγροτικών προϊόντων και τροφίμων. Ενώ, η ακόμα μεγαλύτερη απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου μετά την ένταξη των αγροτικών προϊόντων στα πλαίσια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου καθιστά τα ελληνικά προϊόντα ευάλωτα στις ανταγωνιστικές πιέσεις από αντίστοιχα φθηνότερα προϊόντα άλλων χωρών με πολύ χαμηλό κόστος παραγωγής. Τα παραπάνω καθιστούν σχετική την έννοια του «εθνικού» σε συνθήκες επίταξης των παραγόντων διεθνοποίησης ή παγκοσμιοποίησης των οικονομικών διεργασιών.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο αγροτικός χώρος μετά από αιώνες λειτουργίας σε λογικές υψηλού, κατά κανόνα, βαθμού αυτόρκειας και αντίστοιχης απομόνωσης και μια διαδικασία εξαιρετικά αργών μεταβολών βιώνει τις τελευταίες δεκαετίες ριζικές αλλαγές. Οι κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές και διαρθρωτικές αυτές αλλαγές συντελούνται με όλο και ταχύτερους ρυθμούς και σε πιο μικρά πλέον χρονικά διαστήματα (Μωυσίδης 2001), με σημαντικότερες επιπτώσεις τις οποίες θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας.

Κεφάλαιο 2

Η οικονομική διάρθρωση του αγροτικού τομέα της Κρήτης και οι διακλαδικές του διασυνδέσεις στα πλαίσια του ελληνικού και παγκόσμιου αγροδιατροφικού συστήματος

2.1. Οικονομική διάρθρωση του αγροτικού τομέα της Κρήτης

2.1.1. Γενικά στοιχεία για την οικονομία της Κρήτης

Η Κρήτη, το πέμπτο σε έκταση νησί της Μεσογείου και το μεγαλύτερο στην Ελλάδα, είναι κατά κύριο λόγο ορεινή (ποσοστό 49,4% της συνολικής έκτασης) και το κλίμα της είναι μεσογειακό με ήπιους χειμώνες και καλοκαίρια λιγότερο θερμά από της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι παράγοντες αυτοί παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη διάρθρωση της οικονομίας της.

Πίνακας 2.1

Πληθυσμιακή εξέλιξη της Κρήτης και των Νομών της κατά την περίοδο 1951-2011

Έτη		Χανίων	Ρεθύμνης	Ηρακλείου	Λασιθίου	Σύνολο
1951	Χιλ.	126,5	72,2	189,6	73,8	462,1
	%	27,4	15,6	41,0	16,0	100,0
1961	Χιλ.	131,1	69,9	208,4	73,9	483,3
	%	27,1	14,5	43,1	15,3	100,0
1971	Χιλ.	119,8	60,9	209,7	66,2	456,6
	%	26,2	13,3	45,9	14,5	100,0
1981	Χιλ.	125,9	62,6	243,6	70,1	502,2
	%	25,1	12,5	48,5	14,0	100,0
1991	Χιλ.	133,8	70,1	264,9	71,3	540,1
	%	24,8	13,0	49,1	13,2	100,0
2001	Χιλ.	148,5	78,9	291,2	75,7	594,4
	%	25,0	13,3	49,0	12,7	100,0
2011	Χιλ.	156,2	85,2	304,3	75,7	621,3
	%	25,1	13,7	49,0	12,2	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ

Το 2011 ο πληθυσμός της Κρήτης ανήλθε σε 621.340 κατοίκους, ποσοστό 5,8% του συνόλου της χώρας. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση πληθυσμού παρατηρείται στο Νομό Ηρακλείου, όπου είναι συγκεντρωμένο το 49% του πληθυσμού του νησιού (Πίνακας 2.1).

Ο αστικός πληθυσμός της Κρήτης κατά την απογραφή του 2001 (Πίνακας 2.2), αποτελούσε το 59,6% του συνόλου, ενώ ο αγροτικός πληθυσμός το 40,4%. Από τους τέσσερις νομούς της Κρήτης, εξαίρεση αποτελεί ο Νομός Ρεθύμνης όπου ο αστικός πληθυσμός υπολείπεται σημαντικά του αγροτικού με ποσοστά 40,8% και 59,2% αντίστοιχα.

Πίνακας 2.2

Αστικός και Αγροτικός Πληθυσμός περιφέρειας Κρήτης κατά την απογραφή του 2001

Νομοί	Αστικός		Αγροτικός		Σύνολο	
	Χιλ.	%	Χιλ.	%	Χιλ.	%
Χανίων	89,5	60,3	59,0	39,7	148,5	100,0
Ρεθύμνης	32,2	40,8	46,7	59,2	78,9	100,0
Ηρακλείου	193,2	66,3	97,9	33,7	291,2	100,0
Λασιθίου	39,0	51,5	36,7	48,5	75,7	100,0
Κρήτη	354,0	59,6	240,4	40,4	594,4	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ

Σύμφωνα με τα στοιχεία του 2009, το σύνολο των απασχολούμενων του νησιού ανέρχεται σε 271 χιλιάδες. Η απασχόληση του εργατικού δυναμικού της περιφέρειας Κρήτης ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας για το έτος 2009 παρουσιάζεται στον Πίνακα 2.3. Όπως βλέπουμε, ένα πολύ μεγάλο ποσοστό (34,4%) απασχολείται στο εμπόριο, τις μεταφορές, στα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια. Στο δημόσιο τομέα, την εκπαίδευση, την υγεία και την κοινωνική μέριμνα απασχολείται το 17,2%, ενώ ο αγροτικός τομέας (γεωργία, δασοκομία και αλιεία) απασχολεί το 16,7% του εργατικού δυναμικού, ποσοστό σημαντικά μειωμένο τα τελευταία χρόνια καθώς το αντίστοιχο ποσοστό το 1991 ανερχόταν σε 29,5%. Τέλος, ο κλάδος των κατασκευών απορροφά το 10,2% του εργατικού δυναμικού, ενώ ποσοστό 8,2% απασχολείται στα ορυχεία και λατομεία, στη βιομηχανία, την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και νερού, στην επεξεργασία λυμάτων και τη διαχείριση αποβλήτων.

Πίνακας 2.3

Απασχόληση περιφέρειας Κρήτης ανά Κλάδο Οικονομικής Δραστηριότητας έτους
2009 (σε χιλιάδες)

Κλάδοι Οικονομικής Δραστηριότητας	Αριθμός Ατόμων	%
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	45,2	16,7
Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και νερού	22,3	8,2
Κατασκευές	27,6	10,2
Εμπόριο, μεταφορές και αποθήκευση, ξενοδοχεία, εστιατόρια	93,3	34,4
Ενημέρωση και επικοινωνία	2,4	0,9
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	3,9	1,4
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	0,3	0,1
Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες, διοικητικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες	17,7	6,6
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, εκπαίδευση, υγεία, κοινωνική μέριμνα	46,6	17,2
Τέχνες, διασκέδαση, ψυχαγωγία, παροχή υπηρεσιών, δραστηριότητες νοικοκυριών ως εργοδοτών, ετερόδοκοι οργανισμοί	11,7	4,3
Σύνολο Απασχόλησης	271,0	100,0

Πηγή: ΕΣΥΕ

Πίνακας 2.4

Μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας Κρήτης κατά νομό για την περίοδο 2005-2011 (%)

Γεωγραφική Περιφέρεια	Νομοί	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Κρήτη	Ηρακλείου	7,6	7,3	5,1	6,7	8,9	13,0	17,9
	Λασιθίου	5,5	6,5	5,4	3,8	7,6	8,5	10,1
	Ρεθύμνης	7,4	6,8	7,6	10,3	12,9	13,6	15,1
	Χανίων	6,6	6,9	4,2	4,6	7,0	9,3	12,7
Σύνολο Χώρας		9,9	8,9	8,3	7,6	9,5	12,5	17,7

Πηγή: ΕΣΥΕ

Όσον αφορά στα ποσοστά ανεργίας των νομών της περιφέρειας Κρήτης, τα οποία παρουσιάζονται στον Πίνακα 2.4, παρατηρείται μια συνεχής αύξηση, με εξαίρεση τα έτη 2007 και 2008, και η εκτίναξή τους την περίοδο 2010-2011 λόγω της οικονομικής κρίσης που πλήττει τη χώρα. Εκτός από το Νομό Ηρακλείου που εμφανίζει ποσοστά ανεργίας αντίστοιχα του συνόλου της χώρας, οι υπόλοιποι νομοί κινούνται σε χαμηλότερα επίπεδα ανεργίας με το Νομό Λασιθίου να εμφανίζει τα χαμηλότερα ποσοστά.

Σε ό,τι αφορά τις ενδοπεριφερειακές οικονομικές ανισότητες, υπάρχει έντονος χωρικός δυϊσμός μεταξύ του βόρειου αναπτυγμένου τμήματος του νησιού και της ενδοχώρας μαζί με τις νότιες ακτές και τα μικρότερα νησιά. Ειδικότερα, παρατηρείται υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων στο βόρειο παραλιακό τμήμα, όπου χωροθετούνται τα μεγάλα αστικά κέντρα των νομών και οι σημαντικότερες υποδομές (Μάττας, Τζουβελέκας 2000).

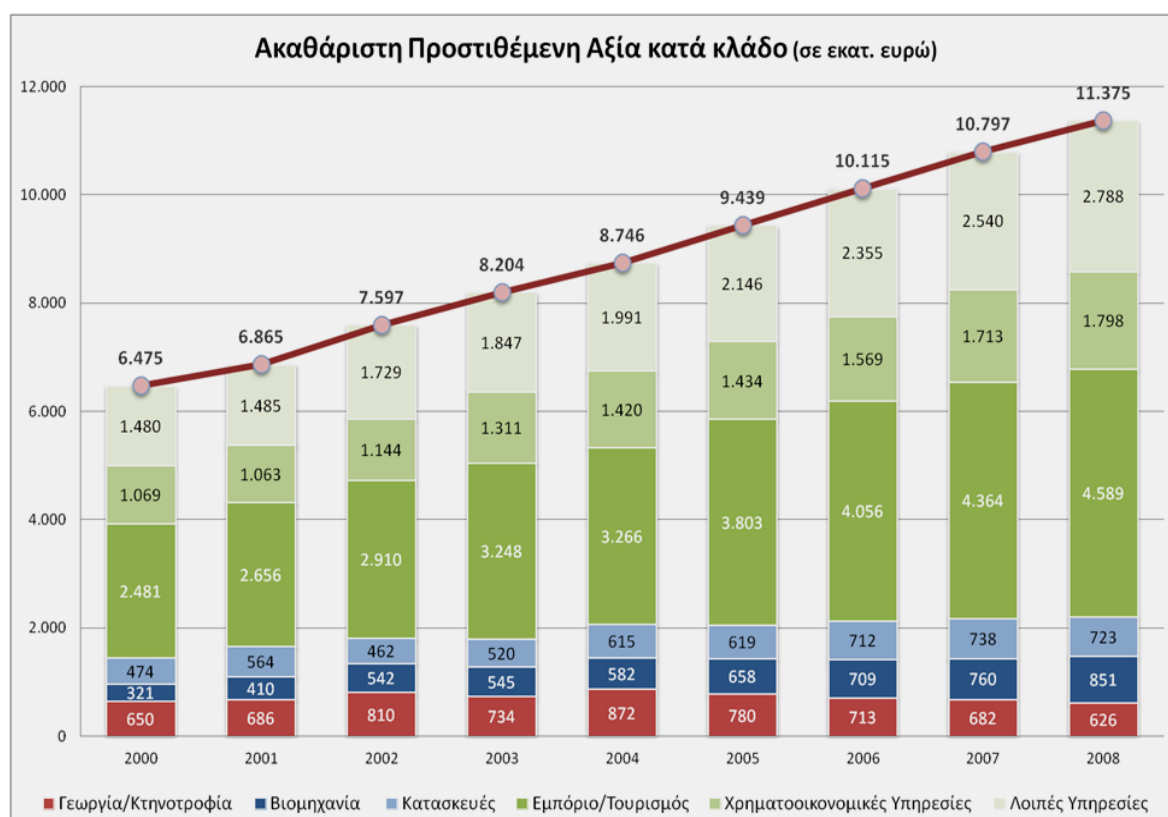
Η περιφέρεια Κρήτης συμμετέχει στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της χώρας σε ποσοστό της τάξεως του 5%. Συγκεκριμένα για το έτος 2008, σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία των Περιφερειακών Λογαριασμών της ΕΣΥΕ, το ΑΕΠ της Κρήτης ανήλθε σε 12.854 εκατ. ευρώ και σε ποσοστό 5,4% του εθνικού ΑΕΠ (236.917 εκατ. ευρώ). Ο Νομός Ηρακλείου έχει την υψηλότερη συμμετοχή (52%) στο περιφερειακό ΑΕΠ, ακολουθούμενος από το Νομό Χανίων (23,1%), ενώ σε χαμηλότερα επίπεδα διαμορφώνεται η συμμετοχή των Νομών Λασιθίου (12,9%) και Ρεθύμνου (12%). Το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της Κρήτης ανέρχεται στο επίπεδο εκείνου της χώρας. Το έτος 2008 διαμορφώθηκε στο ποσό των 21.157 ευρώ, συμβαδίζοντας με το αντίστοιχο μέγεθος του συνόλου των περιφερειών της χώρας (21.084 ευρώ) (Περιφέρεια Κρήτης).

Σε ό,τι αφορά την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία για τους τρεις παραγωγικούς τομείς της οικονομίας της Κρήτης διαπιστώνεται ότι κατά το έτος 2008 ο πρωτογενής τομέας είχε συμμετοχή με 5,5%, ο δευτερογενής (Βιομηχανία και Κατασκευές) συμμετείχε με 13,8%, ενώ ο τριτογενής τομέας κατείχε το υψηλότερο μερίδιο συμμετοχής με 80,7%. Διαφοροποιημένος εμφανίζεται ο Νομός Λασιθίου ο οποίος διατήρησε διψήφιο ποσοστό και υψηλή βαρύτητα στον πρωτογενή τομέα (10,1%), εν αντιθέσει με τους άλλους τρεις νομούς των οποίων τα ποσοστά κυμαίνονται μεταξύ 4,3% και 5,6%.

Πιο συγκεκριμένα, η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία στο σύνολο των παραγωγικών κλάδων της Κρήτης ανέρχεται στο ποσό των 11.375 εκατ. ευρώ (στοιχεία έτους 2008). Όπως φαίνεται στο Γράφημα 2.1, η παραγόμενη προστιθέμενη αξία προϊόντων και υπηρεσιών κατά τη χρονική περίοδο 2000-2008 στην Κρήτη σημειώνει σημαντική αύξηση της τάξεως του 75,7%. Τη σημαντικότερη συνεισφορά στην προστιθέμενη αξία των προϊόντων της Κρήτης έχει ο κλάδος «Εμπόριο και Τουρισμός», σαν τμήμα του τριτογενή τομέα, με 4.589 εκατ. ευρώ για το 2008, που αντιστοιχεί σε ποσοστό 40,3% της συνολικής περιφερειακής προστιθέμενης αξίας. Ταυτόχρονα σημειώνει υψηλή αύξηση κατά την περίοδο 2000-2008 της τάξεως του 85%. Οι «Λοιπές υπηρεσίες» με προστιθέμενη αξία 2.788 εκατ. ευρώ συμμετέχουν με ποσοστό 24,5% στη συνολική περιφερειακή προστιθέμενη αξία, ενώ οι «Χρηματοοικονομικές Υπηρεσίες» συμμετέχουν με 1.798 εκατ. Ευρώ που αντιστοιχεί σε ποσοστό 15,8%.

Γράφημα 2.1

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία κατά κλάδο στην Κρήτη

Πηγή: ΕΣΥΕ

Ο κλάδος «Βιομηχανία και Ενέργεια» σαν τμήμα του δευτερογενή τομέα συνεισφέρει ακαθάριστη προστιθέμενη αξία 851 εκατ. ευρώ, που αντιστοιχεί σε ποσοστό 7,5% του συνόλου των κλάδων, και εμφανίζει την υψηλότερη αύξηση με ποσοστό 165% την περίοδο 2000-2008. Ο κλάδος των «Κατασκευών» με προστιθέμενη αξία 723 εκατ. ευρώ συμμετέχει στη συνολική προστιθέμενη αξία με ποσοστό 6,4%. Τέλος, ο πρωτογενής τομέας με προστιθέμενη αξία 626 εκατ. ευρώ παραμένει σε απόλυτα μεγέθη στάσιμος με πτωτική τάση, έχοντας μειώσει όμως αισθητά το ποσοστό συνεισφοράς του στην περιφερειακή προστιθέμενη αξία από 10% το 2000 σε 5,5% το 2008 (Περιφέρεια Κρήτης).

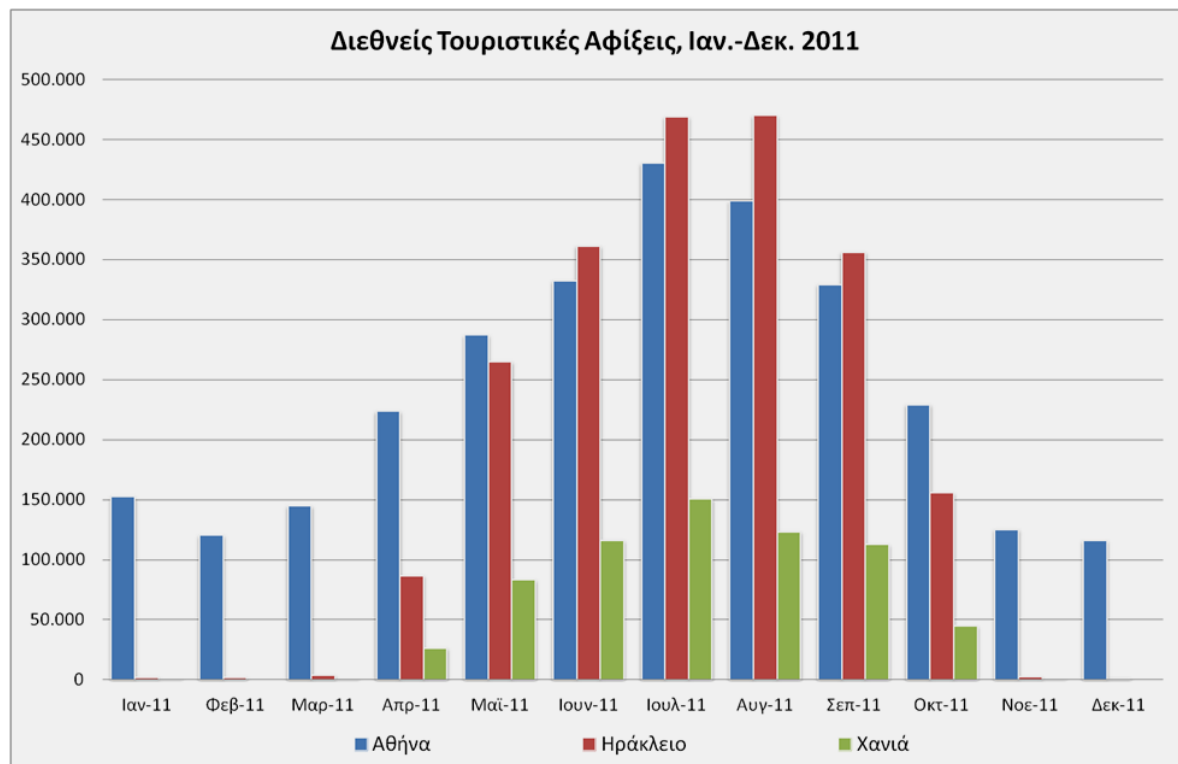
Οι παραπάνω κλάδοι της κρητικής οικονομίας συμμετέχουν στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία των αντίστοιχων κλάδων για το σύνολο της χώρας με τα ακόλουθα ποσοστά: ο κλάδος «Εμπόριο και Τουρισμός» συμμετέχει με ποσοστό 6,3% (η προστιθέμενη αξία του κλάδου για το σύνολο της ελληνικής οικονομίας είναι 72.315 εκατ. ευρώ), οι «Λοιπές υπηρεσίες» συμμετέχουν με ποσοστό 5,3% (με 52.846 εκατ. ευρώ για το σύνολο της χώρας), οι «Χρηματοοικονομικές Υπηρεσίες» συμμετέχουν με ποσοστό 4,5% (39.937 εκατ. ευρώ για το σύνολο της χώρας), ο κλάδος «Βιομηχανία και Ενέργεια» συμμετέχει με ποσοστό 3,1% (27.394 εκατ. ευρώ για το σύνολο της χώρας), ο κλάδος των «Κατασκευών» εμφανίζει ποσοστό 6,8% (με την προστιθέμενη αξία του κλάδου στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας να ανέρχεται στα 10.596 εκατ. ευρώ), ενώ ο αγροτικός τομέας της Κρήτης συμμετέχει στη συνολική προστιθέμενη αξία (6.575 εκατ. ευρώ) με ποσοστό 9,5% (Περιφέρεια Κρήτης).

Όπως διαπιστώνουμε από τα παραπάνω στοιχεία, ο τουρισμός είναι ο πιο δυναμικά αναπτυσσόμενος κλάδος και κινητήριο μοχλός ανάπτυξης της Κρήτης. Η ζήτηση έχει δώσει κίνητρα για σημαντικές επενδύσεις σε ξενοδοχειακές μονάδες, με αποτέλεσμα την ποσοτική και ποιοτική αναβάθμιση της ξενοδοχειακής υποδομής και ένα μεγάλο ποσοστό ξενοδοχειακών υποδομών υψηλών προδιαγραφών, που αποτελεί σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα για τον τουριστικό κλάδο της Κρήτης. Συγκεκριμένα για το 2010 οι διανυκτερεύσεις στην Κρήτη ανήλθαν σε 16.449.065, αποτελώντας το 24,6% του συνόλου των διανυκτερεύσεων στην Ελλάδα. Τα δύο σημαντικότερα αεροδρόμια της Κρήτης, ο Κρατικός Αερολιμένας «Ν. Καζαντζάκης» στο Ηράκλειο και ο Κρατικός Αερολιμένας «Ι. Δασκαλογιάννης» στα Χανιά, υποδέχονται μεγάλο αριθμό πτήσεων ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της τουριστικής

περιόδου. Το έτος 2011 το Αεροδρόμιο Ηρακλείου υποδέχτηκε 2.173.138 διεθνείς τουριστικές αφίξεις επιβατών, ενώ αυτό των Χανίων 656.985 αφίξεις αντίστοιχα (ΥΠΑ 2012). Όπως απεικονίζεται στο Γράφημα 2.2, κατά τους τέσσερεις μήνες υψηλής τουριστικής περιόδου (Ιούνιος – Σεπτέμβριος) το αεροδρόμιο Ηρακλείου είναι το πρώτο αεροδρόμιο σε διεθνείς τουριστικές αφίξεις στην Ελλάδα.

Γράφημα 2.2

Διεθνείς τουριστικές αφίξεις στα κυριότερα αεροδρόμια της Κρήτης και στην Αθήνα

Πηγή: ΥΠΑ 2012

Την ίδια στιγμή, ο τουριστικός κλάδος της Κρήτης αντιμετωπίζει διαρθρωτικά προβλήματα τα οποία εστιάζονται κυρίως στην έντονη εποχικότητα και την περιορισμένη διάχυση της τουριστικής κίνησης προς τους οικισμούς της ενδοχώρας, δεδομένου ότι οι ξενοδοχειακές υποδομές συγκεντρώνονται κυρίως στα βόρεια παράλια και σε μικρές εστίες στο νότο, ενώ η πορεία του σε μεγάλο βαθμό επηρεάζεται από εξωγενείς, μη ελεγχόμενες συνθήκες, που συντελούν σε διακυμάνσεις των επιδόσεων του (Περιφέρεια Κρήτης).

2.1.2. Ο αγροτικός τομέας της Κρήτης

Ο αγροτικός τομέας της Κρήτης είναι καθοριστικής σημασίας για την περιφερειακή οικονομία του νησιού αλλά και για την εθνική οικονομία. Χαρακτηριστικό του αποτελεί η εξειδίκευση σε παραδοσιακές καλλιέργειες, όπως η ελαιοκομία και η αμπελουργία. Συγκεκριμένα, όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 2.5, οι δενδρώδεις καλλιέργειες με συνολική έκταση 1.901 χιλ. στρεμμάτων (60,7%), οι αροτραίες καλλιέργειες με έκταση 300 χιλ. στρ. (9,6%) και οι αμπελοκαλλιέργειες με έκταση 255 χιλ. στρ. (8,1%) καταλαμβάνουν τις μεγαλύτερες καλλιεργούμενες εκτάσεις του νησιού.

Πίνακας 2.5

Εκτάσεις καλλιεργειών και αγροανάπαυσης περιφέρειας Κρήτης κατά κατηγορίες,
2006 (σε χιλιάδες στρέμματα)

Νομοί	Σύνολο καλλιεργειών και αγροανάπαυση	Καλλιέργειες				Αγροανάπαυση
		Αροτραίες	Κηπευτική γη	Αμπέλια και σταφιδάμπελα	Δενδρώδεις	
Ηρακλείου	1.451	152	37	194	838	230
Λασιθίου	554	49	20	23	306	155
Ρεθύμνης	518	62	10	19	286	141
Χανίων	610	37	17	19	471	66
Κρήτη	3.133	300	85	255	1.901	592
Ελλάδα	37.601	20.598	1.090	1.261	10.116	4.534

Πηγή: ΕΣΥΕ Γεωργική Στατιστική

Όσον αφορά στις δενδρώδεις καλλιέργειες, η ελαιοκαλλιέργεια καλύπτει το 93,3% των καλλιεργούμενων εκτάσεων, με το 46,3% των εκτάσεων με ελαιόδεντρα να βρίσκεται στο Νομό Ηρακλείου. Τα εσπεριδοειδή καλύπτουν το 3% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης με δένδρα, με το Νομό Χανίων να κατέχει το 81% των καλλιεργούμενων εκτάσεων εσπεριδοειδών. Από τα αμπελοκομικά προϊόντα, το 60,8% της καλλιεργούμενης έκτασής τους καλύπτεται από την καλλιέργεια σουλτανίνας, κυρίως στο Νομό Ηρακλείου, όπου το σχετικό ποσοστό φτάνει το 92,9%. Ο Νομός Ηρακλείου συγκεντρώνει το 76,1% των συνολικών εκτάσεων αμπελοκομικών προϊόντων του νησιού, όπως επίσης το 43,5% και το 50,7% των καλλιεργούμενων εκτάσεων κηπευτικών και αροτραίων καλλιεργειών αντίστοιχα

(ΕΣΥΕ 2010). Μεγάλο μέρος των κηπευτικών καλλιεργειών καταλαμβάνουν τα θερμοκήπια στα νότια τμήματα των Νομών Ηρακλείου, Λασιθίου και Χανίων.

Στον Πίνακα 2.6 παρουσιάζεται ο αριθμός των ζώων που εκτρέφονται στην περιφέρεια Κρήτης. Όπως παρατηρούμε, κυρίαρχοι κλάδοι είναι αυτοί της προβατοτροφίας, της ορνιθοτροφίας και της αιγοτροφίας. Συγκεκριμένα, στην Κρήτη εκτρέφονται 1.343 χιλ. πρόβατα (15,2% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας), 635 χιλ. κατσίκια (11,7% του εγχώριου πληθυσμού), 65.565 χοίροι (7,3%), 1.027 χιλ. πουλερικά (3,2%), 158.226 κυψέλες μελισσών (11,9%), 2.003 βοοειδή (0,3%) και 544 χιλ. κουνέλια (43,8% του συνολικού εγχώριου πληθυσμού).

Πίνακας 2.6

Αριθμός ζώων περιφέρειας Κρήτης, 2006 (σε κεφάλια)

	Ελλάδα	Κρήτη	Χανίων	Ρεθύμνου	Ηρακλείου	Λασιθίου
Πρόβατα	8.831.042	1.343.264	305.531	501.504	411.486	124.743
Κατσίκια	5.401.865	635.407	168.965	165.283	196.354	104.805
Χοίροι	902.302	65.565	7.713	34.923	14.714	8.215
Πουλερικά	31.612.451	1.027.625	277.006	158.848	421.834	169.937
Μέλισσες ¹	1.332.992	158.226	45.959	17.167	68.298	26.902
Βοοειδή	628.885	2.003	236	251	1.417	99
Κουνέλια	1.242.140	544.333	138.127	104.929	204.115	97.162

¹σε κυψέλες

Πηγή: ΕΣΥΕ Γεωργική Στατιστική

Στο Νομό Ρεθύμνης εκτρέφονται το 37,3% του συνολικού αριθμού προβάτων του νησιού και το 26% του συνολικού αριθμού κατσικιών. Τα ποσοστά για το Νομό Χανίων είναι 22,7% και 26,5% αντίστοιχα. Στο Νομό Ηρακλείου συγκεντρώνεται το 30,6% του συνολικού αριθμού των προβάτων, το 30,9% των κατσικιών, το 41,1% των πουλερικών, το 70,7% των βοοειδών και το 37,5% των κουνελιών. Στο Νομό Λασιθίου τα αντίστοιχα ποσοστά είναι αρκετά χαμηλότερα.

Από την άποψη της αγροτικής παραγωγής (Πίνακας 2.7), η Κρήτη παρήγαγε για το έτος 2006 140.307 τόνους ελαιόλαδο (ποσότητα που αντιστοιχεί στο 36,4% της συνολικής παραγωγής της χώρας), 151.060 τόνους επιτραπέζιες τομάτες (22,2% της εγχώριας παραγωγής), 42.634 τόνους μούστου (10,6%), 24.305 τόνους επιτραπέζιων

σταφυλιών (9,9%), 24.969 τόνους σουλτανίνα (72,4% της παραγωγής της χώρας), 102.831 τόνους πορτοκάλια (11,4%), 81.591 τόνους πατάτες (9%), 38.223 τόνους καρπούζια (6%) και 65.781 τόνους αγγούρια (ποσοστό 42,5% της εγχώριας παραγωγής). Επιπλέον, το 2006 στην Κρήτη παράχθηκαν 137.370 τόνοι γάλακτος (6,7% της συνολικής εγχώριας παραγωγής), 35.290 τόνοι κρέατος (7,7%) και 14.249 τόνοι τυριού (8,2%). Από τα παραπάνω στοιχεία γίνεται εμφανής η σημασία του αγροτικού τομέα της Κρήτης για την εθνική οικονομία.

Πίνακας 2.7

Αγροτική παραγωγή Κρήτης ανά κλάδο γεωργικής δραστηριότητας, 2006 (σε τόνους)

Κλάδος	Παραγωγή	Κλάδος	Παραγωγή
Σιτάρι	2.121	Δένδρα για ξηρούς και αποξηραμένους καρπούς	4.996
Κριθάρι	16.219	Καρπούζια	38.223
Σανά	32.603	Πεπόνια	12.551
Φασόλια – κουκιά	1.493	Πατάτες	81.591
Αραβόσιτος	2.066	Τομάτες	151.060
Βρώμη	1.616	Κρεμμύδια	5.714
Επιτραπέζια σταφύλια	24.305	Μελιτζάνες	9.696
Σουλτανίνα	24.969	Αγγούρια	65.781
Μούστος	42.634	Λοιπά λαχανικά	57.659
Ελαιόλαδο	140.307	Γάλα	137.370
Ελαιόκαρπος	713.215	Κρέας	35.290
Πορτοκάλια	102.831	Τυρί	14.249
Μανταρίνια	9.431	Ψάρια (εσ. Υδάτων)	815
Λεμόνια	8.865	Αυγά (σε χιλ. τεμ.)	90.360
Οπωροφόρα δένδρα	12.991	Μέλι	1.803

Πηγή: ΕΣΥΕ Γεωργική Στατιστική

2.1.3. Διαρθρωτικά προβλήματα¹ του αγροτικού τομέα

Παρά τη σημασία του, όμως, ο αγροτικός τομέας της Κρήτης εμφανίζει σημαντικά διαρθρωτικά προβλήματα, όπως άλλωστε και ο αγροτικός τομέας της χώρας στο σύνολό του. Ένα από αυτά είναι η πολυτεμαχισμένη ιδιοκτησία, καθώς είναι εξαιρετικά μεγάλος ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων με μικρό μέγεθος. Το μέσο μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης είναι για την περιφέρεια Κρήτης 40,6 στρέμματα (Τζουβελέκας 2000) και για το σύνολο της χώρας από 41,8 στρέμματα το 1991 αυξήθηκε σε 44,3 στρ. το 2000 και παραμένει σημαντικά χαμηλότερο σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ-15 που ανέρχεται σε 184 στρ. (1997). Για το σύνολο της χώρας, το έτος 2000 το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων με ιδιόκτητες εκτάσεις ήταν 31,8 στρ., ενώ των εκμεταλλεύσεων με ενοικιαζόμενες ανερχόταν σε 64,9 στρ. (ΕΣΥΕ). Ταυτόχρονα, σοβαρό παράγοντα επιβάρυνσης της ανταγωνιστικότητας των αγροτικών προϊόντων της Κρήτης αποτελούν τα μεταφορικά κόστη, λόγω του νησιωτικού χαρακτήρα και των μεγάλων αποστάσεων από τις κύριες αγορές της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο αγροτικός τομέας είναι ο σημαντικός βαθμός εξάρτησης της παραγωγικής δραστηριότητας των εκμεταλλεύσεων από το τραπεζικό σύστημα, με όλες τις επιπτώσεις που μπορεί αυτό να έχει μακροπρόθεσμα στη διάθρωση και τη βιωσιμότητα τους. Συγκεκριμένα στην περίπτωση της Κρήτης οι δόσεις για την εξυπηρέτηση των βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων δανείων των αγροτικών εκμεταλλεύσεων συμμετείχαν κατά μέσο όρο 43% στο συνολικό κόστος του πάγιου κεφαλαίου. Τα δάνεια αφορούν κυρίως καλλιεργητικά δάνεια (51,4%), στεγαστικά (22,2%), εκμηχάνισης (3,0%), για αγορά γης (8,3%) και για άλλες δραστηριότητες (14,5%) και προέρχονται κατά μεγάλο μέρος από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (61,4%) (Τζουβελέκας 2000). Αξίζει να σημειωθεί ότι σπάνια οι αγρότες της Κρήτης καταφεύγουν στις Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιρισμών για να καλύψουν τις δανειακές τους ανάγκες (ποσοστό 6,7%), καθώς θα πρέπει να σημειωθεί και η σημαντική προσφυγή σε ιδιώτες για τη σύναψη κυρίως βραχυπρόθεσμων δανείων (16,3%) (Τζουβελέκας 2000).

¹ Τα διαρθρωτικά προβλήματα του αγροτικού τομέα σχετίζονται, όπως θα δούμε και παρακάτω, με το καθεστώς ιδιοκτησίας, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, την εξειδίκευση της παραγωγής, τη διαθεσιμότητα του εργατικού δυναμικού, το εμπόριο των αγροτικών προϊόντων, την επεξεργασία και μεταποίηση της παραγωγής, την κατάσταση των αγροτικών συνεταιρισμών, τη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία, την αγροτική εκπαίδευση κλπ.

Την τελευταία δεκαετία η αγροτική παραγωγή τόσο σε επίπεδο περιφέρειας Κρήτης όσο και σε επίπεδο χώρας παραμένει στάσιμη. Ωστόσο, η πραγματική της αξία μειώνεται, λόγω πτώσης των πραγματικών τιμών των αγροτικών προϊόντων και της πραγματικής αξίας των επιδοτήσεων. Σε σύγκριση με την ΕΕ-15 και με όλες τις άλλες μεσογειακές χώρες, η πραγματική αξία της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα έχει μειωθεί σημαντικά. Η πρωτική πορεία της ελληνικής γεωργίας προέρχεται περισσότερο από τη φυτική παραγωγή, η οποία έχει το υψηλότερο ειδικό βάρος στην ελληνική γεωργία, και λιγότερο από τη ζωική (συγκεκριμένα για την περιφέρεια Κρήτης το 71% κατά μέσο όρο της ακαθάριστης παραγωγής προέρχεται από τη φυτική παραγωγή και το υπόλοιπο 29% από την κτηνοτροφία).

Τα παραπάνω ισχύουν και για το αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα, το οποίο παρουσιάζει στασιμότητα, σε αντίθεση με την ΕΕ-15 που εμφανίζει ελαφρά άνοδο. Το αγροτικό εισόδημα στην Ελλάδα είναι σημαντικά αποσυνδεδεμένο από την παραγωγή, καθώς ο βαθμός στήριξης της αγροτικής παραγωγής είναι στην Ελλάδα σημαντικά υψηλότερος από ότι στην ΕΕ-15 και στις λοιπές ευρωπαϊκές μεσογειακές χώρες. Στην Ελλάδα οι επιδοτήσεις συνιστούν σταθερά (1993-2003) ποσοστό υψηλότερο του 25% της αξίας παραγωγής σε βασικές τιμές, ενώ ο αντίστοιχος δείκτης για την ΕΕ-15 κυμαίνεται γύρω στο 10% (Νικολαΐδης 2010). Σε επίπεδο Κρήτης σύμφωνα με εκτιμήσεις για το έτος 1998, οι κάθε μορφής ενισχύσεις στην παραγωγή συνιστούν κατά μέσο όρο το 38% του γεωργικού εισοδήματος για το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της περιφέρειας.

Είναι λοιπόν εμφανής η ανικανότητα του αγροτικού τομέα της Ελλάδας να στηρίξει το αγροτικό εισόδημα. Χωρίς τις κοινοτικές ενισχύσεις η πλειονότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων θα αντιμετωπίσει μακροχρόνια σημαντικά προβλήματα επιβίωσης. Όλα αυτά για μια χώρα όπως η Ελλάδα, με οικονομικά ενεργό πληθυσμό στη γεωργία που ανέρχεται στο 8-10%, και μάλιστα σε μια περίοδο που βρίσκονται σε εξέλιξη δρομολογημένες αλλαγές που αναμένεται να μειώσουν τη στήριξη του αγροτικού τομέα, συνιστούν εν δυνάμει εκρηκτικό οικονομικό και κοινωνικό πρόβλημα.

Ενδεικτικά θα αναφέρουμε εδώ κάποιες επιπλέον παθογένειες του ελληνικού και κρητικού αγροτικού τομέα, οι περισσότερες από τις οποίες θα αναλυθούν εκτενέστερα σε επόμενα κεφάλαια. Κατ' αρχάς, παρατηρείται μια μακροχρόνια τάση υποβάθμισης του αγροτικού τομέα, που αντανάκλαται στη διαχρονική παρακμή της

υπαίθρου, στη μείωση και γήρανση του αγροτικού πληθυσμού και στην οξυνόμενη κρίση του αγροτικού χώρου, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Επιπλέον, επιδείνωση παρατηρείται στη διάρθρωση της παραγωγής με την αύξηση της παρουσίας ισχυρά επιδοτούμενων μη ανταγωνιστικών καλλιεργειών. Η έλλειψη εμπορικής στρατηγικής, επενδυτικών πρωτοβουλιών, μεταποίησης και τυποποίησης των ελληνικών αγροτικών προϊόντων έχει σαν αποτέλεσμα την απώλεια τεράστιων εσόδων για την ελληνική οικονομία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εξαγωγή ελαιόλαδου ανώτερης ποιότητας χύμα στην Ιταλία, η οποία το τυποποιεί και το (επαν)εξάγει κερδίζοντας πολλαπλά.

Παθογένεια του ελληνικού αγροτικού τομέα αποτελεί και η δυσμενής διάρθρωση εξαγωγών (φρούτα, λαχανικά) και εισαγωγών (γαλακτοκομικά, κρέας) που οδηγεί στην επιδείνωση του αγροτικού ισοζυγίου της χώρας. Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 2.8 το εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων της ελληνικής οικονομίας μετατράπηκε σε ελλειμματικό με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981 και έκτοτε το έλλειμμα διευρύνεται συνεχώς. Το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων αποδίδεται αφενός στον αναπροσανατολισμό του εξωτερικού εμπορίου από τρίτες χώρες προς τις χώρες της ΕΟΚ/ΕΕ, και στη σταδιακή κατάργηση της προστασίας του, αλλά αφετέρου αντανakλά τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα του ελληνικού αγροτικού τομέα (Νικολαΐδης 2010).

Πίνακας 2.8

Εξωτερικό εμπόριο αγροτικών προϊόντων της ελληνικής οικονομίας (1.000 USD)

	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Ισοζύγιο
1970	324.264	243.539	80.725
1980	1.419.124	1.244.891	174.233
1990	2.473.882	3.038.339	-564.457
2000	2.577.316	3.193.275	-615.959
2005	3.682.078	5.843.321	-2.161.243

Πηγή: FAO

Σημ.: Περιλαμβάνονται τα προϊόντα της βιομηχανίας τροφίμων-ποτών-καπνού.

Η ραγδαία αύξηση του κόστους της αγροτικής παραγωγής, ο ανεξέλεγκτα παρασιτικός ρόλος των εμπορικών μεσαζόντων και η αδυναμία διάθεσης των αγροτικών προϊόντων από τους συνεταιρισμούς έχουν συνέπεια τη δραστική συρρίκνωση των περιθωρίων καθαρού αγροτικού εισοδήματος και τη διεύρυνση της ψαλίδας ανάμεσα στις τιμές παραγωγού και της τιμές καταναλωτή των αγροτικών προϊόντων.

Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης η ανυπαρξία υπηρεσιών και υποδομών για παροχή στους αγρότες υπηρεσιών τεχνολογίας, πληροφορικής και επικοινωνιών αλλά και η ανεπαρκής εκπαίδευση και τεχνική υποστήριξη των αγροτών σχετικά με τις γεωργικές εφαρμογές. Η παρεχόμενη εκπαίδευση είναι περιστασιακή και ευκαιριακή ανάλογα με τη χρηματοδότηση, χωρίς συνέχεια και συνέπεια, η στελέχωση των δομών εκπαίδευσης είναι απολύτως ελλειμματική και πολλές φορές υπάρχει απροθυμία των αγροτών για τη συμμετοχή τους σε εκπαιδευτικά προγράμματα. Μια επιπλέον παθογένεια του ελληνικού αγροτικού τομέα είναι η πλήρης αποδυνάμωση των συλλογικών θεσμών και η συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας και η όξυνση των οικονομικών προβλημάτων των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων, που έχουν οδηγήσει πολλές από αυτές σε χρεοκοπία.

Σε όλα τα παραπάνω έρχεται να προστεθεί και η οικονομική κρίση και η εφαρμογή μέτρων λιτότητας του «μηχανισμού στήριξης» Ευρωπαϊκής Ένωσης - Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, που μέσω της βίαιης μείωσης του εισοδήματος, της αύξησης της ανεργίας, της μείωσης της παραγωγής και εν τέλει της παρατεταμένης ύφεσης θα επιδεινώσουν τα ήδη σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και θα οδηγήσουν σε μια παραπέρα όξυνση της κρίσης του αγροτικού τομέα, δοκιμάζοντας ακόμα περισσότερο τα περιθώρια ανάπτυξης και βιωσιμότητας της αγροτικής παραγωγής.

2.2. Διακλαδικές διασυνδέσεις του αγροτικού τομέα

Μια πολύ σημαντική αρνητική παράμετρος για τον πρωτογενή τομέα της Ελλάδας είναι επίσης η αποδυνάμωση των διακλαδικών του σχέσεων, θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια μέσω της ανάλυσης των εισροών και των εκροών του ελληνικού αγροτικού τομέα.

2.2.1. Εισροές αγροτικού τομέα

Οι δύο βασικές κατηγορίες στις οποίες μπορεί να αναλυθεί η αξία της παραγωγής είναι η ενδιάμεση ανάλωση και η προστιθέμενη αξία. Στην Ελλάδα (2003) η ενδιάμεση ανάλωση του αγροτικού τομέα ως ποσοστό της τελικής παραγωγής του είναι σχετικά χαμηλή, δεδομένου ότι ανέρχεται μόλις στο 27,9% έναντι 48,1% της ΕΕ-15. Αυτό δείχνει ότι το εισόδημα που δημιουργείται στον αγροτικό τομέα κατευθύνεται κυρίως προς καταναλωτικές δαπάνες, επενδύεται εκτός αγροτικού τομέα, ή καταβάλλεται για την αγορά αγροτικών εισροών από το εξωτερικό και σε μικρότερο βαθμό προσανατολίζεται προς την αγορά εισροών από τους εγχώριους κλάδους.

Πίνακας 2.9

Συμμετοχή των επιμέρους κατηγοριών της ενδιάμεσης ανάλωσης στην αξία της τελικής παραγωγής του γεωργικού κλάδου δραστηριότητας, 2003 (%)

	Ελλάδα	ΕΕ-15
Παραγωγή γεωργικού κλάδου δραστηριότητας	100,0	100,0
Συνολική ενδιάμεση ανάλωση	27,9	48,1
Ενέργεια, λιπαντικά	7,0	4,6
Σπόροι και δενδρύλλια	2,4	2,4
Προϊόντα φυτοπροστασίας και παρασιτοκτόνα	1,9	2,6
Λιπάσματα και βελτιωτικά εδάφους	2,1	3,2
Ζωοτροφές	10,9	19,1
Κτηνιατρικές δαπάνες	0,6	1,3
Συντήρηση κτιρίων	0,4	1,0
Γεωργικές υπηρεσίες	0,7	3,2
Άλλα αγαθά και υπηρεσίες	1,4	7,5
Συντήρηση υλικών	0,4	3,3

Πηγή: EUROSTAT, *Economic Accounts for Agriculture*

Σημ.: Τα στοιχεία έχουν υπολογισθεί βάσει βασικών, τρεχουσών τιμών.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 2.9 η ενδιάμεση ανάλωση του αγροτικού τομέα της Ελλάδας διαφοροποιείται από το μέσο όρο της ΕΕ-15 και ως προς τη σύνθεση της. Η συμμετοχή στην αξία παραγωγής του αγροτικού τομέα των λιπασμάτων, των φυτοφαρμάκων, των ζωοτροφών και των δαπανών συντήρησης υλικών και κτιρίων είναι χαμηλότερη του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ η χρήση υπηρεσιών είναι εξαιρετικά περιορισμένη και ανέρχεται μόλις στο 1/5 της ΕΕ-15. Η μόνη κατηγορία στην οποία η ελληνική γεωργία έχει υψηλότερη συμμετοχή και μάλιστα με μεγάλη διαφορά είναι οι δαπάνες για ενέργεια (Νικολαΐδης 2010).

Το χαμηλότερο επίπεδο εισροών συνεπάγεται σχετικά υψηλότερη προστιθέμενη αξία ως ποσοστό της τελικής παραγωγής. Ωστόσο σε συνδυασμό με την ανεπαρκή τεχνογνωσία, που συνεπάγεται εμπειρική και ανορθολογική χρήση εισροών, οδηγούν σε υψηλό κόστος, μικρότερες αποδόσεις, χαμηλή ποιότητα και περιορισμένη ανταγωνιστικότητα. Επίσης, λόγω της ανεπαρκούς τεχνογνωσίας των Ελλήνων αγροτών, το σχετικά χαμηλότερο επίπεδο χρήσης φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων δεν παραπέμπει σε περισσότερο οικολογικές πρακτικές, ούτε και σε καλύτερη ποιότητα τροφίμων.

Οι εγχώριες εισροές που χρησιμοποιεί ο ελληνικός αγροτικός τομέας αντιπροσωπεύουν το 27,9% της συνολικής αξίας προσφοράς του, ενώ οι συνολικές εισαγωγές του αγροτικού τομέα από το εξωτερικό ανέρχονται σε ποσοστό 8,4%, σχέση από τις ευνοϊκότερες συγκριτικά με τους περισσότερους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Οι εισαγωγές του αγροτικού τομέα της Ελλάδας προέρχονται κατά 56,7% από την ΕΕ-15 και κατά 43,3% εκτός ΕΕ-15 (Νικολαΐδης 2010).

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις κάθετες διακλαδικές σχέσεις του αγροτικού τομέα (σχέσεις προς τα πίσω), δηλαδή στη σύνθεση της κλαδικής προέλευσης των εισροών που χρησιμοποιεί ο αγροτικός τομέας στην παραγωγική διαδικασία του. Σε σύγκριση με άλλες χώρες που έχουν σχεδόν το ίδιο ή υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, ο ελληνικός αγροτικός τομέας παρουσιάζει σχετικά χαμηλό βαθμό διασύνδεσης με τους άλλους κλάδους της εγχώριας οικονομίας που παράγουν αγροτικές εισροές. Ο αγροτικός τομέας της Ελλάδας χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλό βαθμό αυτοτροφοδοσίας, δεδομένου ότι για το έτος 1998 οι ενδιάμεσες εισροές που χρησιμοποιεί προέρχονται κατά 54,9% από τον ίδιο, αντλεί περιορισμένες εισροές από τη βιομηχανία τροφίμων-ποτών (9,5%), ιδιαίτερα περιορισμένες εισροές από τους λοιπούς κλάδους της μεταποίησης (1,1%), ενώ υστερεί και στην αγορά υπηρεσιών (10,7%). Σχετικά ίδιο ειδικό βάρος με τις άλλες

χώρες έχουν οι εισροές από τη βιομηχανία χημικών και πλαστικών (13,4%), αντίθετα η συμμετοχή των εισροών από τον κλάδο της ενέργειας είναι σημαντικά υψηλότερη (7,4%). Συμπερασματικά, ο ελληνικός αγροτικός τομέας είναι «παραδοσιακός» και ενεργοβόρος με περιορισμένες «προς τα πίσω» διασυνδέσεις. Τα παραπάνω ποσοστά αναφέρονται στις εγχώριες διακλαδικές σχέσεις, σε ό,τι αφορά τις εισαγωγές, η αξία τους καλύπτει το 23% των αναγκών του αγροτικού τομέα σε εισροές.

Στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας το ειδικό βάρος του αγροτικού τομέα ως αγοραστή είναι περιορισμένο, καθώς απορροφά μόλις το 1,9% της συνολικής παραγωγής του εγχώριου παραγωγικού συστήματος. Ωστόσο, σε σύγκριση με άλλες χώρες, η ελληνική γεωργία συνιστά σημαντικότερη αγορά για αρκετούς επιμέρους κλάδους του παραγωγικού συστήματος. Λόγω του μεγάλου βαθμού αυτοτροφοδοσίας ο αγροτικός τομέας συνιστά σημαντική αγορά για τον ίδιο (Νικολαΐδης 2010).

2.2.2. Εκροές αγροτικού τομέα

Οι δύο βασικές κατηγορίες στις οποίες μπορεί να αναλυθεί η συνολική χρήση της αγροτικής παραγωγής είναι η ενδιάμεση ζήτηση και η τελική ζήτηση. Η ενδιάμεση ζήτηση περιλαμβάνει το τμήμα της παραγωγής που χρησιμοποιείται ως εισροή στην παραγωγική διαδικασία άλλων κλάδων, ενώ η τελική ζήτηση περιλαμβάνει την κατανάλωση των νοικοκυριών και του δημοσίου, τον ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου και τις εξαγωγές.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του έτος 1998, ο αγροτικός τομέας αποτελεί σημαντικό τροφοδότη πρώτων υλών για την παραγωγική διαδικασία των άλλων κλάδων της ελληνικής οικονομίας, δεδομένου ότι το 72,6% των συνολικών χρήσεων του κατευθύνεται στην ενδιάμεση ζήτηση. Ο αντίστοιχος δείκτης για το σύνολο των κλάδων της ελληνικής οικονομίας είναι 33,6%. Η τελική ζήτηση του αγροτικού τομέα αποτελεί το 27,4% της αξίας των συνολικών χρήσεων του. Ειδικότερα, το 19,1% κατευθύνεται προς την εγχώρια τελική κατανάλωση, το 7,1% στις εξαγωγές και το υπόλοιπο 1,2% αφορά στον ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου και τις αυξομειώσεις των αποθεμάτων (Νικολαΐδης 2010).

Παρατηρούμε συνεπώς, ότι με κριτήριο τον προορισμό της παραγωγής, ο κυριότερος οικονομικός ρόλος του αγροτικού τομέα είναι η στήριξη της εγχώριας παραγωγικής βάσης μέσω της εξασφάλισης πρώτων υλών. Ο σημαντικός «έμμεσος» οικονομικός του ρόλος, ο οποίος αποτυπώνεται όπως θα δούμε παρακάτω στο πλέγμα των διακλαδικών του σχέσεων, καταδεικνύει τις επιπτώσεις που ενδέχεται να

παρουσιαστούν στην παραγωγική διαδικασία άλλων κλάδων και στην ελληνική οικονομία γενικότερα από αλλαγές στην αγροτική παραγωγή.

Σε ό,τι αφορά τις οριζόντιες διακλαδικές σχέσεις του ελληνικού αγροτικού τομέα, τις σχέσεις δηλαδή με τους κλάδους που αποτελούν τους αγοραστές των προϊόντων του, παρατηρούμε ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία του 1998, ο κυριότερος αγοραστής είναι η βιομηχανία τροφίμων-ποτών που απορροφά το 42,5% της αγροτικής παραγωγής. Ο δεύτερος σημαντικότερος αγοραστής είναι ο ίδιος ο αγροτικός τομέας που απορροφά το 15,6% της παραγωγής του. Την τρίτη θέση κατέχει ο κλάδος των ξενοδοχείων-εστιατορίων με ποσοστό 4,5%, ακολουθεί ο κλάδος παραγωγής κλωστοϋφαντουργικών υλών με ποσοστό 3,8% και ο κλάδος παραγωγής προϊόντων καπνού που απορροφά το 3,7% της αγροτικής παραγωγής.

Όπως συμβαίνει με τις «προς τα πίσω» (κάθετες) διακλαδικές σχέσεις, έτσι και οι «προς τα εμπρός» (οριζόντιες) διακλαδικές σχέσεις του αγροτικού τομέα δεν είναι τόσο ισχυρές όσο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες με σχεδόν το ίδιο ή υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης. Σε αυτό το στοιχείο οφείλεται και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής πρωτογενούς παραγωγής εξάγεται χωρίς να έχει αυξηθεί η προστιθέμενη αξία του από την εγχώρια μεταποίηση (Νικολαΐδης 2010).

Ο ελληνικός αγροτικός τομέας προμηθεύει το 13,8% της συνολικής αξίας των εγχώριων ενδιάμεσων εισροών που χρησιμοποιεί το παραγωγικό σύστημα της ελληνικής οικονομίας, ποσοστό αρκετά υψηλό. Επιπλέον, αποτελεί σημαντικό προμηθευτή για τους κλάδους που τροφοδοτούνται από αυτόν με πρώτες ύλες, και μάλιστα οι προαναφερθέντες κλάδοι χαρακτηρίζονται από χαμηλότερο βαθμό εξάρτησης από εισαγωγές σε σχέση με άλλους κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν τη μεγάλη σημασία του αγροτικού τομέα όσον αφορά στην τροφοδοσία της ελληνικής μεταποίησης, αλλά και ορισμένων κλάδων των υπηρεσιών με εγχώριες πρώτες ύλες.

2.2.3. Συμπεράσματα σχετικά με τις διακλαδικές διασυνδέσεις

Η ένταση των εγχώριων διακλαδικών σχέσεων του ελληνικού αγροτικού τομέα είναι σχετικά ασθενέστερη όσον αφορά στις σχέσεις «προς τα πίσω» (εισροές), ενώ είναι ισχυρότερη όσον αφορά στις σχέσεις «προς τα εμπρός» (εκροές). Η τάση, ωστόσο, της τελευταίας δεκαετίας είναι η αποκλιμάκωση των εγχώριων διακλαδικών σχέσεων και προς τις δύο κατευθύνσεις (Νικολαΐδης 2010).

Οι περιορισμένες διακλαδικές σχέσεις του αγροτικού τομέα οφείλονται αφενός σε χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες του ίδιου του τομέα, αφετέρου σε αδυναμίες του και σε ανεπάρκειες του ευρύτερου παραγωγικού συστήματος της ελληνικής οικονομίας και κυρίως της μεταποίησης. Η ανεπαρκής ανάπτυξη των σχέσεων του αγροτικού τομέα με την εγχώρια παραγωγική βάση αποτελεί σημαντική απώλεια τόσο για τον αγροτικό τομέα, όσο και για την εθνική οικονομία η οποία στερείται των εν δυνάμει αναπτυξιακών δυνατοτήτων που προσφέρει το αγροδιατροφικό σύστημα. Κατά συνέπεια, αυξάνονται οι εισαγωγές για την κάλυψη των αναγκών σε εισροές και τρόφιμα που δεν προσφέρει η εγχώρια παραγωγική βάση, είτε λόγω της χαμηλής ανταγωνιστικότητας της αγροτικής παραγωγής.

Η σημασία του έμμεσου ρόλου του αγροτικού τομέα, ο οποίος αποτυπώνεται στο πλέγμα των διακλαδικών του σχέσεων, καταδεικνύει ότι η αποτίμηση του οικονομικού ρόλου του αγροτικού τομέα θα πρέπει να γίνεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και όχι βάσει της συρρικνούμενης ποσοστιαίας συμμετοχής του στο ΑΕΠ και την απασχόληση (Νικολαΐδης 2010).

Σε επίπεδο περιφέρειας Κρήτης, παρατηρούμε επίσης ότι ο αγροτικός τομέας δε χρησιμοποιεί εισροές από τους υπόλοιπους οικονομικούς κλάδους του νησιού σε μεγάλες ποσότητες. Σχετικά με τις διασυνδέσεις του αγροτικού τομέα της Κρήτης με την τοπική βιομηχανία αγροτικών εισροών, παρατηρούμε ότι δεν παρουσιάζουν αξιόλογη ανάπτυξη, ιδιαίτερα μετά τη συρρίκνωση κατά τη δεκαετία του '80 της αξιόλογης ελαφράς βιομηχανίας γεωργικών μηχανημάτων και παρελκόμενων στην περιοχή του Ηρακλείου. Υπάρχουν ωστόσο ορισμένες μονάδες παραγωγής ζωοτροφών όπως η ΑΣΕΑΡ στο Ρέθυμνο και οι Μύλοι Κρήτης στη Σούδα (Λιοδάκης 2000).

Οι διασυνδέσεις της αγροτικής παραγωγής της Κρήτης με τις τοπικές επιχειρήσεις επεξεργασίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων είναι μεν πιο ισχυρές, και πάλι όμως δεν είναι επαρκώς αναπτυγμένες. Η μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων παρουσιάζει προβλήματα οργάνωσης, ποιότητας, σχεδιασμού και τυποποίησης, καθώς και προβλήματα εκσυγχρονισμού της παραγωγικής διαδικασίας. Δυσκολίες υπάρχουν επίσης στην οργάνωση εμπορικών δικτύων για την προώθηση των τοπικών προϊόντων (Περιφέρεια Κρήτης 2011).

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην Κρήτη λειτουργεί ένας σημαντικός αριθμός ελαιουργείων και πυρηνελαιουργείων, τα περισσότερα από τα οποία έχουν τελευταία εξοπλιστεί με σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό, καθώς και ένας

σημαντικός αριθμός μονάδων κυρίως συνεταιριστικών, που ασχολούνται με την τυποποίηση ελαιολάδου, όπως και αρκετές μονάδες, στην πλειοψηφία τους ιδιωτικές, τυποποίησης και εμφιάλωσης κρασιών, που δραστηριοποιούνται κατά κύριο λόγο στο νομό Ηρακλείου. Υπάρχουν επιπλέον ορισμένες μονάδες επεξεργασίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων όπως η BIOXYM (παραγωγή χυμών) και η ABEA (σαπούνια, απορρυπαντικά κλπ. προϊόντα ελαιολάδου) στα Χανιά, η Creta Farm στο Ρέθυμνο (προϊόντα κρέατος και αλλαντικά) και ορισμένα πρότυπα τυροκομεία, όπως αυτό της Ένωσης Ρεθύμνου. Ωστόσο, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια δραματική συρρίκνωση της παραγωγής και επεξεργασίας σταφίδας στο νησί, ενώ επίσης οι δυσκολίες διάθεσης και αξιοποίησης ορισμένων από τα βασικά προϊόντα της Κρήτης, καθώς και τα υπέρογκα χρέη που έχουν συσσωρευτεί ιδιαίτερα σε ορισμένες ΕΑΣ έχουν περιορίσει τις οικονομικές δυνατότητες αντικατάστασης του πεπαλαιωμένου εξοπλισμού σε ορισμένες μονάδες αγροτικής μεταποίησης, γεγονός που εμποδίζει τη μείωση του κόστους παραγωγής και τη βελτίωση της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων (Λιοδάκης 2000).

Όπως βλέπουμε λοιπόν και στην περίπτωση του αγροτικού τομέα της Κρήτης, η σημασία του αποκαλύπτεται μέσω των διακλαδικών σχέσεων με τους άμεσα σχετιζόμενους με αυτόν κλάδους οικονομικής δραστηριότητας.

2.3. Το σύγχρονο αγροδιατροφικό σύστημα

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στη λειτουργία του παγκόσμιου αγροδιατροφικού συστήματος, ούτως ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το πλαίσιο λειτουργίας και τις προοπτικές της ελληνικής αγροτικής οικονομίας.

Στις αναπτυγμένες χώρες, η περίοδος από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έως περίπου τα τέλη του 1970 χαρακτηρίζεται από την κεϋνσιανού τύπου πολιτική έντονης στήριξης και προστασίας του αγροτικού τομέα. Τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής ήταν η ελεγχόμενη μείωση του οικονομικώς ενεργού αγροτικού πληθυσμού και η διασφάλιση αυτάρκειας στα τρόφιμα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρξε και μεγάλη συσσώρευση πλεονασμάτων (Νικολαΐδης 2010). Στα παραπάνω αποτελέσματα συνέβαλλαν, επίσης, το αμερικάνικο μοντέλο εντατικής γεωργίας και η εφαρμογή από τις αρχές της δεκαετίας του '60 του προτύπου της Πράσινης Επανάστασης - καταρχήν σε ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου αλλά και σε ένα

βαθμό στις αναπτυγμένες χώρες -, τα οποία, ωστόσο, μέσω της εντατικής εκμετάλλευσης των πλέον γόνιμων εδαφών και της ταχύτατης εξάντλησης των αποθεμάτων νερού προξένησαν ανυπολόγιστες οικολογικές καταστροφές.

Από τις αρχές του 1980 η σχέση κράτους – γεωργίας τροποποιείται ριζικά. Το κράτος όχι μόνο περιορίζει την εσωτερική στήριξη του αγροτικού τομέα και την προστασία του από το διεθνή ανταγωνισμό, αλλά επιπλέον αυτοπεριορίζεται και όσον αφορά στο γενικότερο ρυθμιστικό ρόλο του. Πρόκειται για την έκφραση της νεοφιλελεύθερης οικονομικής αντίληψης στο αγροδιατροφικό σύστημα, που σαν αποτέλεσμα έχει την αυξανόμενη έκθεση του αγροτικού τομέα στις δυνάμεις της αγοράς σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ταυτόχρονα με την αποδυνάμωση των λειτουργιών του κράτους ενδυναμώνεται ο ρόλος των διεθνών οργανισμών, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, γεγονός που συντελείται υπό τον αυξανόμενο έλεγχο των οργανισμών από το διεθνές κεφάλαιο σε βάρος των δυνατοτήτων δημοκρατικού ελέγχου από τα κράτη μέλη. Τα οφέλη και οι επιπτώσεις από την απελευθέρωση των αγορών κατανέμονται ανισομερώς ανάμεσα στις χώρες με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης (Νικολαΐδης 2010).

Η ραγδαία διεθνοποίηση της παραγωγής και του κεφαλαίου και οι σημαντικότερες τεχνολογικές και οργανωτικές εξελίξεις έχουν οδηγήσει, τις τελευταίες δεκαετίες, σε μια αυξανόμενη διασύνδεση του αγροτικού τομέα με τη βιομηχανία μέσα στα πλαίσια του αγροδιατροφικού συστήματος. Το σύστημα αυτό, που αναπτύσσεται γρήγορα αν και ανισομερώς, ολοκληρώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο (Λιοδάκης 1998).

Χαρακτηριστικό του παγκόσμιου αγροδιατροφικού συστήματος είναι η κυριαρχία του χρηματιστηριακού κεφαλαίου και των πολυεθνικών εταιριών. Οι εταιρείες αυτές εμπλέκονται σε ολόκληρο το φάσμα της παραγωγής και διακίνησης τροφίμων, από τις πρώτες ύλες και τις ενδιάμεσες εισροές έως και την τελική διάθεση των τροφίμων στα σημεία λιανικής πώλησης, και βρίσκονται σε συνεχή διαδικασία συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης, μέσω της οποίας αποκτούν διαρκώς μεγαλύτερη δύναμη και ευρύτερο έλεγχο στο παγκόσμιο αγροδιατροφικό σύστημα (Νικολαΐδης 2010). Η έντονη συγκεντροποίηση της αγοράς τροφίμων αποδεικνύεται από το γεγονός ότι πέντε εταιρείες ελέγχουν το 90% του παγκόσμιου εμπορίου σιτηρών, τρεις χώρες παράγουν το 70% του εξαγόμενου καλαμποκιού και οι τριάντα μεγαλύτεροι έμποροι λιανικής ελέγχουν το ένα τρίτο των παγκόσμιων λιανικών πωλήσεων τροφίμων (McMichael 2009).

Οι σημαντικότερες εξελίξεις στη βιοτεχνολογία τις τελευταίες δεκαετίες δημιουργούν εντελώς νέες συνθήκες για τη συσσώρευση του κεφαλαίου και εγείρουν νέες οικονομικές αντιθέσεις και κοινωνικές ανατροπές. Οι τάσεις που διαμορφώνονται αφορούν στην ιδιοποίηση από τη σύγχρονη βιομηχανία επιμέρους πλευρών ή διαδικασιών της αγροτικής παραγωγής, οι οποίες στη συνέχεια επανεισάγονται στη γεωργία με μια εμπορευματοποιημένη μορφή, και στην εκτεταμένη υποκατάσταση των αγροτικών από συνθετικές πρώτες ύλες. Αυτό αντανακλάται στην αυξανόμενη εξάρτηση της αγροτικής παραγωγής από παρασιτοκτόνα, χημικά λιπάσματα, εμπορευματοποιημένους σπόρους και γενετικό υλικό. Τα στοιχεία αυτά έχουν μετατραπεί από δημόσια αγαθά και μέσα παραγωγής ελεγχόμενα από τους άμεσους παραγωγούς σε εμπορεύματα–εισροές ελεγχόμενα από μεγάλες πολυεθνικές, γεγονός που οδηγεί στη διάβρωση της αυτονομίας και στην έμμεση εκμετάλλευση των αγροτών. Σ' αυτή τη διαδικασία σημαντικό ρόλο παίζει η κατοχύρωση και προστασία με πατέντες των πνευματικών περιουσιακών δικαιωμάτων των πολυεθνικών εταιρειών του κλάδου. Οι νέες δυνατότητες της σύγχρονης βιοτεχνολογίας έχουν ενθαρρύνει ταυτόχρονα την κάθετη ολοκλήρωση και συγχώνευση ανάμεσα στις δεσπόζουσες πολυεθνικές στον τομέα των αγροχημικών και στις εταιρείες παραγωγής νέων, γενετικά τροποποιημένων σπόρων. Οι τάσεις αυτές έχουν δραστικά αυξήσει την εξάρτηση των αγροτών και έχουν δημιουργήσει τις συνθήκες για μια ανεξέλεγκτη συγκέντρωση βιομηχανικής και κοινωνικής ισχύος (Λιοδάκης 2002).

Σ' αυτό το νεοφιλελεύθερο αγροδιατροφικό καθεστώς, η μεγάλης κλίμακας εμπορευματοποίηση της τροφής την καθιστά κερδοσκοπικό στόχο και ο έλεγχος των χρηματοοικονομικών αγορών ή των πολυεθνικών εταιριών προκαλεί πληθωρισμό των τιμών, ο οποίος μεταδίδεται ταχύτατα διεθνώς. Φτάσαμε έτσι στην παγκόσμια διατροφική κρίση του 2007-2008 με τις τιμές των σιτηρών να αυξάνονται κατά 50%, του ρυζιού κατά 70%, του καλαμποκιού να διπλασιάζονται και τον δείκτη τιμών των τροφίμων να φτάνει το 2008 στο υψηλότερο σημείο του σε πραγματικές τιμές. Επιπλέον, πάνω από 1 δισεκατομμύριο άνθρωποι (περίπου το 14% του παγκόσμιου πληθυσμού) έχουν καταδικαστεί σε έλλειψη τροφής και μόνιμη πείνα και σύμφωνα με το Διεθνές Ινστιτούτο Έρευνας για τη Διατροφική Πολιτική (IFPRI) η διαθεσιμότητα τροφίμων και η θερμιδική κατανάλωση θα μειωθεί σε όλες τις περιοχές του κόσμου με την υποσαχάρια Αφρική να υποφέρει περισσότερο (McMichael 2009).

Η σημερινή κατάσταση σχετίζεται με την εντατικοποίηση της ζήτησης ενέργειας και τροφής. Μια αναδύομενη τάξη ενός δισεκατομμυρίου νέων καταναλωτών εμφανίζεται σε 20 χώρες «μεσαίου εισοδήματος» με αγοραστική δύναμη ισοδύναμη με αυτή των ΗΠΑ. Στους παραπάνω παράγοντες που εντείνουν την παγκόσμια διατροφική κρίση έρχονται να προστεθούν και η παραγωγή βιοκαυσίμων, που έχει περιορίσει τη διαθέσιμη γη για παραγωγή τροφής, οι ακραίες καιρικές συνθήκες και η οικολογική καταστροφή (McMichael 2009).

Σε ότι αφορά την περίπτωση της Ελλάδας, όπως είδαμε και σε προηγούμενο σημείο του παρόντος κεφαλαίου, το ειδικό βάρος του πρωτογενούς τομέα υποχωρεί συνεχώς. Είναι ενδεικτικό ότι την τετραετία 2006-2009 σε σχέση με την τετραετία 2002-2005 η μέση ετήσια παραγωγή σε βασικά αγροτικά προϊόντα που στηρίζουν κρίσιμους κλάδους της μεταποίησης μειώθηκε δραστικά (καπνός από 113 χιλιάδες τόνους σε 22, βαμβάκι από 1.061 χιλ. τόνους σε 546, ζαχαρότευτλα από 1.016 χιλ. τόνους σε 794, βιομηχανική τομάτα από 2.406 χιλ. τόνους σε 1.252). Ανάμεσα στη διαδικασία συρρίκνωσης της εγχώριας παραγωγικής βάσης και της αποδυνάμωσης των εγχώριων διακλαδικών σχέσεων υπάρχει μια αλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Σε αυτό συμβάλλει και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής μεταποίησης έχει αφελληνιστεί ή/και διολισθήσει σε μεταπρατικές δραστηριότητες. Όλα τα παραπάνω οδηγούν σε διαρκή επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου αγροτικών προϊόντων (Νικολαΐδης 2011), το οποίο το 2008 έφτασε στα 2,7 δις ευρώ. Στο γεγονός αυτό σημαντική επίδραση είχε και το εξωστρεφές πρότυπο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΕ. Αν συνυπολογισθεί και η μεγάλη πτώση των τιμών βασικών αγροτικών προϊόντων, όπως το ελαιόλαδο, τα φρούτα και το γάλα, κατά το διάστημα 2004-2009, είναι προφανής η επιδείνωση των συνθηκών ανάπτυξης και αναπαραγωγής του αγροτικού τομέα (Λιοδάκης 2011).

Ταυτόχρονα, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια τάση αυξανόμενης διεθνοποίησης του εγχώριου αγροδιατροφικού συστήματος. Τόσο με τη μορφή εισδοχής ξένου κεφαλαίου, μέσω εξαγορών και συγχωνεύσεων στους τομείς της μεταποίησης και της εμπορίας, όσο και με τη μορφή της επέκτασης των μεγάλων επιχειρήσεων του κλάδου μέσω της καθετοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, των εξαγορών διαφορετικών ή ομοειδών επιχειρήσεων, των συγχωνεύσεων ανταγωνιστικών επιχειρήσεων κλπ. (Κασίμης & Παπαδόπουλος 1996).

Βάσει των δημοσιευμένων στοιχείων ο κλάδος τροφίμων-ποτών εξακολουθεί να κατέχει την πρώτη θέση μεταξύ των κλάδων της μεταποίησης με βάση σχεδόν το σύνολο των βασικών δεικτών, δεδομένου ότι έχει ειδικό βάρος περίπου 20% στην προστιθέμενη αξία, στις πωλήσεις, στην απασχόληση και στον αριθμό των επιχειρήσεων. Όσον αφορά στο συνολικό εξωτερικό εμπόριο, ο κλάδος τροφίμων- ποτών συμμετέχει με 12% στις εξαγωγές και 8% στις εισαγωγές (Νικολαΐδης 2011). Ιδιαίτερα μετά την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ το άνοιγμα της ελληνικής βιομηχανίας τροφίμων πήρε σημαντικές διαστάσεις με τις πολυεθνικές εταιρείες να υιοθετούν πρακτικές αύξησης του μεριδίου τους στην αγορά και επέκτασής τους μέσω εξαγορών (μερικών ή συνολικών) με αποτέλεσμα να ελέγχουν ένα σημαντικό τμήμα της εγχώριας βιομηχανίας τροφίμων (Κασίμης & Παπαδόπουλος 1996).

Εντός του κλάδου τροφίμων-ποτών η γαλακτοβιομηχανία είναι ένας από τους σημαντικότερους υποκλάδους, ο οποίος έχει διαγράψει ανοδική επενδυτική και αναπτυξιακή πορεία. Μεταξύ των γαλακτοβιομηχανιών και των παραγωγών-κτηνοτρόφων έχουν αναπτυχθεί σχέσεις συμβολαιακής γεωργίας, οι οποίες αποτελούν μορφή εξασφάλισης μιας προκαθορισμένης ποσότητας προϊόντος και έγκαιρης προμήθειάς της για την εισροή της στην παραγωγική διαδικασία. Σχέσεις συμβολαιακής γεωργίας έχουν αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό και στις πτηνοτροφικές βιομηχανίες και τις κονσερβοποιίες (Κασίμης & Παπαδόπουλος 1996).

Η ανάπτυξη του ελληνικού αγροδιατροφικού συστήματος είναι όλο και πιο ραγδαία, ενώ ένας μικρός αριθμός εγχώριων ομίλων έχουν επεκτείνει τις δραστηριότητές τους στη βαλκανική αγορά, όπως και σε άλλες χώρες της Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης. Ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας, όπως και του κυκλώματος διανομής τροφίμων, συγκεντρωμένος σε λίγες επιχειρήσεις αποτελεί τον κατ' εξοχήν στόχο της εντεινόμενης διείσδυσης του πολυεθνικού κεφαλαίου.

Η κατάσταση που έχει διαμορφωθεί είναι ιδιαίτερα δυσμενής για τους μικρομεσαίους αγρότες, τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις και τη μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει στην αναβάθμιση της θέσης και την αύξηση της κερδοφορίας των πολυεθνικών επιχειρήσεων που εμπλέκονται στο αγροδιατροφικό σύστημα (Νικολαΐδης 2011).

Κεφάλαιο 3

Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και απασχόληση στον αγροτικό τομέα

3.1. Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα

3.1.1. Το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο

Σημαντικό ρόλο για την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα της Ελλάδας έχει παίξει η παρέμβαση του κράτους. Σε επίπεδο Κρήτης οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις, οι αναδιανομές μοναστηριακής γης κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και το ισχύον νομικό και εθιμικό πλαίσιο σχετικά με τη μεταβίβαση και διαδοχή της γης έχουν οδηγήσει μέχρι και σήμερα σε μια πολυτεμαχισμένη ιδιοκτησιακή διάρθρωση. Κατά συνέπεια, οι μικροαγροτικές εκμεταλλεύσεις κυριαρχούν στον αγροτικό τομέα του νησιού, ενώ ο αριθμός των μεγάλων γαιοκτησιών είναι αρκετά περιορισμένος (Λιοδάκης 2000).

Σε ό,τι αφορά το σύνολο του ελληνικού αγροτικού τομέα, το κράτος έχει ακολουθήσει καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, σε ένα μεταβαλλόμενο βαθμό, το διεθνώς κοινό υπόδειγμα του αγροτικού εκσυγχρονισμού, που περιλαμβάνει το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και των τεχνικών συνθηκών της αγροτικής παραγωγής, και ειδικότερα την καπιταλιστικοποίηση της παραγωγής, τη μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού, την εξειδίκευση, και την τεχνική επαναστατικοποίηση των εισροών, των σπόρων και της κτηνοτροφικής παραγωγής. Η τεχνική ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας έχουν συντελεστεί κυρίως με τη σοβαρή στήριξη του κράτους, παρά το γεγονός ότι ανεπάρκειες στους τομείς της έρευνας, των γεωργικών εφαρμογών και της γεωργικής εκπαίδευσης είναι κραυγαλέες. Η ελληνική γεωργία έχει στραφεί, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, σε ένα έντονα εξαρτημένο από εισαγωγές πρότυπο τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Σημαντικό ρόλο σ' αυτή την εξέλιξη έχουν παίξει η ανεπαρκής ανάπτυξη και σχετική υποχώρηση της εγχώριας βιομηχανίας μετά τα τέλη της δεκαετίας του '70, καθώς και το άνοιγμα του διεθνούς ανταγωνισμού, ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981. Σαν αποτέλεσμα, όλα τα προηγμένα μηχανήματα και οι εξοπλισμοί, τα περισσότερα αγροχημικά και οι σπόροι που απαιτούνται για την αγροτική παραγωγή εισάγονται (Λιοδάκης 2000).

Ο εξαγωγικός προσανατολισμός της ελληνικής γεωργίας συνολικά, αλλά και του αγροτικού τομέα της Κρήτης ειδικότερα, αναπτύχθηκε ταχύτατα από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Η χώρα όμως μετατράπηκε από καθαρό εξαγωγέα σε καθαρό εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων και τροφίμων κατά της αρχές της δεκαετίας του '80. Το άνοιγμα στο διεθνή ανταγωνισμό και το εξωστρεφές πρότυπο ανάπτυξης οδήγησε επίσης στην εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής. Η Ελλάδα κατέληξε να παράγει και να εξάγει ένα μικρό αριθμό αγροτικών προϊόντων (βαμβάκι, καπνό, ελαιόλαδο, φρέσκα φρούτα και λαχανικά), ενώ είναι χαρακτηριστική και η υποβάθμιση του ρόλου της κτηνοτροφικής παραγωγής.

Καθοριστικό ρόλο στις παραπάνω εξελίξεις είχε η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Αναμφίβολα, οι ρυθμίσεις και οι πόροι της ΚΑΠ της ΕΕ έχουν σημαντικά συμβάλλει σε μια ορισμένη ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας. Ωστόσο, η αύξηση του κόστους της αγροτικής παραγωγής κατά τις τελευταίες δεκαετίες είναι δραστική και η πολιτική των επιδοτήσεων της ΕΕ προσανατολίζεται προς μια εισοδηματική στήριξη και όχι τόσο προς μια αγροτική αναδιάρθρωση, αφήνοντας άλυτα σε μεγάλο βαθμό τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας. Λόγω αυτών των εξελίξεων και των συνολικών αναπτυξιακών αδιεξόδων, η μεγάλη πλειοψηφία των ελλήνων αγροτών έχει δοκιμάσει μια δραματική απογοήτευση σε σχέση με τις επίσημα διαμορφωμένες προσδοκίες ότι η ένταξη στην ΕΕ θα διασφάλιζε αγορές για τα εγχώρια αγροτικά προϊόντα, καθώς και ένα γρήγορο εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη (Λιοδάκης 2000).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μετά τις επιτυχίες των πρώτων χρόνων εφαρμογής της ΚΑΠ και της συνολικής αναπτυξιακής ευφορίας της ευρωπαϊκής οικονομίας των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, η πετρελαϊκή κρίση των αρχών της δεκαετίας του '70 έδειξε τα όρια και το εύθραυστο της καπιταλιστικής ανάπτυξης και το φάσμα της μαζικής ανεργίας έδωσε τέλος στο όραμα της πλήρους απασχόλησης. Έτσι, η ΕΕ άλλαξε στάση απέναντι στον αγροτικό τομέα, τόσο όσον αφορά στον οικονομικό του ρόλο όσο και στον κοινωνικό (Μωυσίδης 2001).

Στο οικονομικό πεδίο, στόχο της ΕΕ αποτέλεσε ο περιορισμός της αγροτικής παραγωγής και παράλληλα η μείωση της προστασίας και η επιδίωξη της επίτευξης διεθνώς ανταγωνιστικών τιμών στα αγροτικά προϊόντα. Στο κοινωνικό πεδίο, στόχο αποτέλεσε η συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο, ούτως ώστε να μη μετακινηθούν οι αγρότες προς τα επιβαρυνόμενα με αυξανόμενη ανεργία αστικά

κέντρα. Για την επιτυχία των παραπάνω στόχων, η ΕΕ προχώρησε σε μια σειρά από δημοσιονομικά, διαρθρωτικά και κοινωνικά μέτρα.

Κατά πρώτον, και με στόχο τα πλεονάσματα στην αγροτική παραγωγή, προχώρησε στην υιοθέτηση των ποσοτώσεων και στην εισαγωγή της «αρχής της συνυπευθυνότητας» - που σήμαινε ότι κάθε χώρα μέλος είχε δικαίωμα συγκεκριμένης ποσότητας παραγωγής που αν την υπερέβαινε θα έπρεπε να την πληρώσει - μέτρα ακραία, σύμφωνα με τα οποία οι αγρότες όφειλαν να παράγουν ό,τι, όσο και εν πολλοίς όπως τους επιτρεπόταν και σε προαποφασισμένη τιμή. Κατά δεύτερον, η ΕΕ προχώρησε στη ριζική αναθεώρηση της αντίληψης για τον αγροτικό χώρο ως ενιαίου όλου, αναγνώρισε τις διαφορετικότητες που περικλείει και στόχευσε στα πλεονεκτήματα της κινητοποίησης και διαχείρισης των παραγωγικών πόρων σε ευρύτερο τοπικό επίπεδο (προγράμματα Leader, τοπικοί αναπτυξιακοί σύνδεσμοι κλπ.) (Μωυσίδης 2001).

Αυτό όμως που ενυπάρχει στην έννοια της τοπικής ανάπτυξης είναι η οριστική παρακμή της αγροτικής οικογένειας ως φορέα της αγροτικής εκμετάλλευσης. Μεγάλο μέρος των αγροτικών οικογενειών δε μπορούν πλέον να στηρίζονται αποκλειστικά στο εισόδημά τους από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αλλά οφείλουν να αναπτύξουν πολλαπλές δραστηριότητες και στρατηγικές εργασίας σε ευρύτερη τοπική κλίμακα για να επιτυχάνουν, σαν συνολικό οικογενειακό εισόδημα, το επαρκές εκείνο ύψος που θα επιτρέψει την αναπαραγωγή τους και θα τους κρατήσει στον τόπο τους. Το αναγκαστικό αυτό εισοδηματικό αδιέξοδο μεγάλου αριθμού αγροτικών οικογενειών έχει, ωστόσο, πολλές φορές παρερμηνευθεί σαν «αντίσταση» ή «ευελιξία στις μορφές απασχόλησης», χωρίς να κρίνεται σαν εγγενής αδυναμία των εκμεταλλεύσεων, άρα και των φορέων τους, και απότοκος της άνισης ανταλλαγής τους με τους κυρίαρχους αστικούς τομείς της οικονομίας (Μωυσίδης 2001).

Τις τελευταίες δεκαετίες, και ιδιαίτερα με τη ριζική αναθεώρηση της ΚΑΠ του 2003, υπό την πίεση των διεθνών οργανισμών και των αγορών, η ΕΕ έχει προχωρήσει σε μείωση των δαπανών της ΚΑΠ, στη σχεδόν ολική αποσύνδεση των επιδοτήσεων από την παραγωγή ή τις τιμές και γενικότερα σε μέτρα που συμβάλλουν στην απελευθέρωση του εμπορίου των αγροτικών προϊόντων, θέμα που θα αναλύσουμε εκτενέστερα στο έκτο κεφάλαιο της εργασίας αυτής.

3.1.2. Η καπιταλιστική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα

Έντονος είναι τις τελευταίες δεκαετίες ο θεωρητικός προβληματισμός γύρω από το αγροτικό ζήτημα και την αναδιάρθρωση του αγροτικού τομέα της χώρας. Ανάμεσα στις άλλες θεωρίες, ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν από μια νεολαϊκίστικη οπτική τη βιωσιμότητα της χωρικής γεωργίας, υπερτονίζοντας την ιδιαιτερότητα και ετερογένεια της ελληνικής οικογενειακής γεωργίας. Η κυριαρχία, όπως υποστηρίζεται, της οικογενειακής παραγωγής ως καθοριστικού δομικού στοιχείου οδηγεί σε μια μη καπιταλιστική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Το μεγαλύτερο μέρος της προαναφερθείσας αρθρογραφίας έχει εστιάσει την προσοχή στην έμμεση (μέσω της αγοράς) υποταγή και εκμετάλλευση των ελλήνων αγροτών από τον αστικό καπιταλισμό (βλ. Λιοδάκης 2000α).

Ωστόσο, η μεταπολεμική ελληνική γεωργία χαρακτηρίζεται από τη διαρκή και, από τα μέσα της δεκαετίας του '60, ταχεία αύξηση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που έχουν περιορίσει την αυτοκατανάλωση σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, παράγουν αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά για την αγορά, επενδύουν σε σύγχρονα μέσα παραγωγής, έχουν εντατικοποιήσει την παραγωγή όπως επιβάλλουν οι ανταγωνιστικές συνθήκες της καπιταλιστικής αγοράς και εξαρτώνται σχεδόν ολικά από τους εξωαγροτικούς τομείς (εκροές και εισροές). Ο σύγχρονος γεωργός εργάζεται κάτω από τους οικονομικούς νόμους της καπιταλιστικής αγοράς, άρα η επιβίωσή του και η βελτίωση της κοινωνικοοικονομικής του θέσης εξαρτάται από το πόσο καλά θα παίξει το παιχνίδι της αγοράς αυτής (Μωυσίδης 1986). Βλέπουμε λοιπόν ότι η ελληνική γεωργία έχει μετασχηματιστεί ουσιαστικά στην κατεύθυνση της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, παρά το γεγονός ότι ο μετασχηματισμός αυτός συντελείται με αργούς ρυθμούς και με σοβαρά προβλήματα, και ότι η τεχνική μεταβολή έχει παίξει ένα σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία (Λιοδάκης 2000).

Ενδεικτικό στοιχείο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης του αγροτικού τομέα αποτελεί και η μαζική μείωση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται σ' αυτόν. Σε εθνικό επίπεδο, το ποσοστό των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα σε σχέση με το σύνολο του οικονομικώς ενεργού πληθυσμού μειώνεται συνεχώς, από 53,8% το 1961, σε 30,7% το 1981, 15,2% το 2001 και μόλις 10,9% το 2008, ενώ στην Κρήτη, μια κατεξοχήν αγροτική περιφέρεια, το αντίστοιχο ποσοστό για το 2008 ήταν 15,4%. Ωστόσο, λόγω της σοβαρής οικονομικής κρίσης που πλήττει τη χώρα τα τελευταία χρόνια, παρατηρείται μια αύξηση στο ποσοστό των απασχολούμενων στον αγροτικό

τομέα το οποίο διαμορφώνεται για το σύνολο της χώρας σε 11,6% για το έτος 2011, ενώ για την Περιφέρεια Κρήτης το 2010 ανέρχεται σε 19,4% (ΕΣΥΕ). Ταυτόχρονα, σε σχέση με τις χώρες με υψηλότερο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, ο ελληνικός αγροτικός τομέας εξακολουθεί να συμμετέχει με μεγαλύτερο ποσοστό στο ΑΕΠ και με αρκετά μεγαλύτερο ποσοστό στην απασχόληση.²

Επιπλέον, στις αγροτικές περιοχές συνεχίζει να ζει ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της χώρας, παρ' όλες τις μεγάλες μετακινήσεις της μεταπολεμικής περιόδου. Το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού της Κρήτης παραμένει επίσης ιδιαίτερα υψηλό (40,4% σύμφωνα με την απογραφή του 2001), ενώ στους επιμέρους νομούς τα σχετικά ποσοστά κυμαίνονται αντιστρόφως ανάλογα με το επίπεδο ανάπτυξης του νομού, με το νομό Ηρακλείου να κατέχει το χαμηλότερο ποσοστό αγροτικού πληθυσμού (33,7%) και το νομό Ρεθύμνης το υψηλότερο (59,2%).

Ωστόσο, ο αγροτικός χώρος στο σύνολό του έχει μετασχηματιστεί ριζικά λόγω της ενσωμάτωσής του στις λογικές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι αλλαγές στην παραγωγή και στα χαρακτηριστικά της παραγωγικής διαδικασίας συνεπάγονται σημαντικές ανακατατάξεις στις κοινωνικές δομές, που σε συνδυασμό με την κυριαρχία του αστικού τρόπου ζωής στις αγροτικές περιοχές και τη ραγδαία εξέλιξη των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς, η οποία ανατρέπει την παραδοσιακή απομόνωση και τις τοπικές πολιτισμικές διαφορετικότητες, προκαλούν ριζικές μεταβολές στις κοινωνικές αξίες, αρχές, νοοτροπίες και κανόνες συμπεριφοράς (Μωυσίδης κ.α. 2002). Το επίπεδο εκπαίδευσης των κατοίκων των αγροτικών περιοχών ανεβαίνει συνεχώς, ενώ σε ό,τι αφορά τα μεγέθη των νοικοκυριών ως προς τον αριθμό των μελών τους εξομοιώνονται με τα αστικά νοικοκυριά. Ταυτόχρονα, το επίπεδο ζωής ενός μέρους των αγροτών έχει βελτιωθεί, ιδιαίτερα στο επίπεδο της κατανάλωσης, εξέλιξη σημαντική καθώς μεγάλο μέρος των αγροτών αποτελούσαν πάντα το πιο φτωχό κομμάτι του ελληνικού λαού.

Ένα επιπλέον αποτέλεσμα της διαδικασίας κοινωνικού μετασχηματισμού είναι η κατάρρευση, ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του '60 και '70, μιας αξιόλογης οικοτεχνικής παραγωγής και η εξαφάνιση από την ελληνική ύπαιθρο ενός μεγάλου αριθμού παραδοσιακών επαγγελμάτων (για παράδειγμα τα επαγγέλματα του

² Κατά την ανάλυση της απασχόλησης του αγροτικού τομέα θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη η πολυαπασχόληση και η απασχόληση των μεταναστών. Και τα δύο φαινόμενα, τα οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου, έχουν λάβει ευρεία διάσταση και επηρεάζουν σε καθοριστικό βαθμό τον πραγματικά οικονομικώς ενεργό πληθυσμό στον αγροτικό τομέα (Νικολαΐδης 2010).

σιδηρουργού, του σαμαρά, του καλαθά, του τσαγκάρη, του ράφτη κλπ.) (βλ. Λιοδάκης 2000).

Αν και ο κατακερματισμός του γεωργικού κλήρου σε εθνικό επίπεδο παραμένει έντονος και οι μικρομεσαίες εκμεταλλεύσεις κυριαρχούν αριθμητικά, γεγονός που περιορίζει την παραγωγικότητα και οικονομική αποτελεσματικότητα της αγροτικής παραγωγής, υπάρχουν ενδείξεις μιας αυξανόμενης συγκέντρωσης της αγροτικής γης και ενός βαθμιαία μειούμενου αριθμού εκμεταλλεύσεων, ενώ και η ενοικίαση γης έχει αυξηθεί μεταπολεμικά. Ωστόσο, ο ιδιοκτησιακός φανατισμός, που δεν είναι μοναδικό ελληνικό φαινόμενο, έχει αναστείλει τις προσπάθειες τόσο για συνένωση όσο και για αναδιανομή της γης, και την οποιαδήποτε αξιολογή ανάπτυξη παραγωγικών συνεταιρισμών. Ακόμα σημαντικότερα, όμως, ένας μεγάλος αριθμός ουσιαστικά εγκαταλειμμένων ή μερικά μόνο καλλιεργούμενων εκμεταλλεύσεων έχουν διατηρηθεί εξαιτίας συναισθηματικής προσκόλλησης ή ως περιουσιακό στοιχείο ασφαλείας από τους απόντες ιδιοκτήτες που έχουν μετακινηθεί στις παρακείμενες πόλεις ή τα μεγάλα αστικά κέντρα. Έτσι, ο ακόμα σημαντικός κατακερματισμός του γεωργικού κλήρου και οι έμμονα μεγάλοι αριθμοί οικογενειακών εκμεταλλεύσεων είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματικοί. Μια απλή στατιστική αυταπάτη που πολύ σύντομα θα καταρρεύσει, καθώς οι εκτεταμένες επιδοτήσεις που συντήρησαν ένα μεγάλο αριθμό μη βιώσιμων εκμεταλλεύσεων κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες περικόπτονται βαθμιαία, και καθώς η πλειοψηφία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων προσεγγίζει τα βιολογικά της όρια. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικά είναι τα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία ο μεγαλύτερος αριθμός αγροτικών εκμεταλλεύσεων ανήκουν σε μη κατά κύριο επάγγελμα αγρότες. Όλα τα παραπάνω δε συνεπάγονται, ωστόσο, ότι θα πρέπει να αναμένουμε την πλήρη εξάλειψη της χωρικής γεωργίας και της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής, εκείνο που επισημαίνεται είναι απλώς μια τάση και μια σχετική μείωση (Λιοδάκης 2000).

Χαρακτηριστικό για την περίπτωση της Κρήτης αποτελεί η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού και η τουριστική αξιοποίηση της γης, ιδιαίτερα στις παραθαλάσσιες ζώνες. Η άνοδος των τιμών της γης στις περιοχές αυτές καθιστά ασύμφορη την αγροτική παραγωγή και εκτοπίζει τη γεωργική δραστηριότητα με γρήγορους ρυθμούς. Επιπλέον, η γεωφυσική διαμόρφωση του νησιού (οι εκτεταμένοι ορεινοί όγκοι) έχει συμβάλει σε μια αυξανόμενη πόλωση, αλλά όχι στον απόλυτο διαχωρισμό, ανάμεσα στις ορεινές και λιγότερο εύφορες περιοχές, που χαρακτηρίζονται από σοβαρή καθυστέρηση, και τις περισσότερες εύφορες πεδινές

ζώνες, όπου η αγροτική ανάπτυξη έχει εξειδικευτεί περισσότερο και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει εδραιωθεί.

Η ακραία αυτή γεωγραφική ανισομέρεια της αγροτικής ανάπτυξης, φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά την Κρήτη ή την Ελλάδα, είναι κυρίως αποτέλεσμα της αυξανόμενης εδραίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον αγροτικό τομέα. Στις πεδινές και πιο εύφορες ζώνες, οι τεχνικές καινοτομίες (εκμηχάνιση, άρδευση κλπ.) έχουν αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας, και οι πιο κερδοφόρες συνθήκες παραγωγής έχουν οδηγήσει σε υψηλότερους ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αντίθετα στις ορεινές ζώνες, οι ρυθμοί τεχνολογικού εκσυγχρονισμού υπήρξαν χαμηλότεροι και οι αγροτικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται είναι περισσότερο παραδοσιακές, ενώ η πλειονοψηφία των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, ιδιαίτερα οι μικρές, μετά βίας επιβιώνουν. Ωστόσο, και στις ορεινές περιοχές η παραγωγή για αυτοσυντήρηση τείνει γρήγορα να μειωθεί και η οικονομική επιβίωση διασφαλίζεται συχνά μέσω της εξωοικογενειακής απασχόλησης στις καπιταλιστικές εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής ζώνης ή σε μη αγροτικούς τομείς (Λιοδάκης 2000). Κατά συνέπεια, το φαινόμενο της εγκατάλειψης και της οριστικής ερήμωσης των ορεινών και λιγότερο παραγωγικών περιοχών είναι ιδιαίτερα έντονο.

Παράλληλα, πρέπει να σημειώσουμε τη βαθμιαία υποβάθμιση και τη συρρίκνωση κατά τις τελευταίες δεκαετίες της οικονομικής δραστηριότητας των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων (ΑΣΟ), θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου.

Όλα τα παραπάνω αναπτυξιακά αδιέξοδα της καπιταλιστικής ανάπτυξης του αγροτικού τομέα έχουν προκαλέσει μια σειρά αγροτικών κινητοποιήσεων και δυναμικών διαμαρτυριών κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, αλλά και στην Ήπειρο, την Πελοπόννησο και την Κρήτη. Οι κινητοποιήσεις αυτές πήραν συχνά το χαρακτήρα ενός αυθόρμητου ξεσηκωμού, αλλά έχουν επίσης αρκετά συχνά και σε σημαντικό βαθμό υποκινηθεί από πολιτικές δυνάμεις.

Όπως είδαμε στην ανάλυση που προηγήθηκε, η καπιταλιστική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα της Ελλάδας και της Κρήτης έχει συναντήσει αρκετά εμπόδια, όπως ο μικρός αγροτικός κλήρος και η γεωμορφολογική ανομοιομορφία. Υπάρχουν, ωστόσο, και επιπλέον εμπόδια που σχετίζονται είτε με τις ιδιαιτερότητες της φύσης

και το βιολογικό στοιχείο της γεωργίας, είτε με τη φύση των προϋπαρχουσών μορφών παραγωγής και τις επικρατούσες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες. Μερικά από αυτά τα εμπόδια είναι τα παρακάτω:

- Η αγροτική εργασία και παραγωγή υπόκειται σε ανεξέλεγκτους εξωοικονομικούς καταναγκασμούς (φυσικές καταστροφές, καιρικές συνθήκες, αδυναμία τροποποίησης της παραγωγικής περιόδου ή δραστηκής μείωσης των παραγωγικών χρόνων κλπ.), κάτι που δεν ισχύει για τη βιομηχανία, όπως και το γεγονός ότι η γεωργία δεν υπόκειται εξίσου σε εκμηχάνιση.
- Η γη ως κύριος παραγωγικός συντελεστής και κύριο μέρος του σταθερού γεωργικού κεφαλαίου διακρίνεται, σε αντίθεση προς το βιομηχανικό κεφάλαιο, για την ακινησία της καθώς δεν πολλαπλασιάζεται και δε μεταφέρεται.
- Η έμμεση εκμετάλλευση, κύρια με τη μορφή της άνισης ανταλλαγής, ιδιαίτερα των μικρών και μεσαίων αγροτών και η μεταφορά πλεονάσματος (αξίας) από τον αγροτικό σε άλλους οικονομικούς τομείς (σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο) οδηγούν σε μια πτώση του μεριδίου του καθαρού διαθέσιμου αγροτικού εισοδήματος στην ακαθάριστη αξία του αγροτικού προϊόντος, και έτσι σε μια μείωση του επενδύσιμου πλεονάσματος του τομέα.
- Η απόσπαση από τη σύγχρονη βιομηχανία ορισμένων πλευρών ή λειτουργιών της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας, οι οποίες στη συνέχεια επανεισάγονται στη γεωργία με μια εμπορευματοποιημένη μορφή, και η εκτεταμένη υποκατάσταση αγροτικών από συνθετικές πρώτες ύλες τείνουν να μειώσουν τον κύκλο της παραγωγικής δραστηριότητας και τις επενδυτικές ευκαιρίες του κεφαλαίου στη γεωργία.
- Οι εναλλακτικές ευκαιρίες για εξωγεωργική απασχόληση μπορούν επίσης να λειτουργήσουν σαν παράγοντας ανάσχεσης της ανάπτυξης του κεφαλαίου στη γεωργία, αφού μπορεί να διασφαλίζουν, τουλάχιστον προσωρινά, την επιβίωση των μικρο-αγροτικών εκμεταλλεύσεων.
- Η διαχρονική μείωση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα παράλληλα με την αύξηση των αγροτικών ημερομισθίων μειώνουν τη διαθεσιμότητα φθηνού εργατικού δυναμικού και δημιουργούν ένα πρόσθετο εμπόδιο στην ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία (βλ. Λιοδάκης 2000).
- Το γεωργικό προϊόν στο μεγαλύτερο μέρος του, από τη φύση του και τις ιδιότητές του, αποτελούσε για τον παραγωγό του μέχρι πρόσφατα κατά κύριο λόγο αξία

χρήσης, και μόνο κατά δεύτερο λόγο ανταλλακτική αξία. Σε αντίθεση προς το βιομηχανικό προϊόν, το αγροτικό δεν ήταν αναγκαίο να απευθύνεται σε κάποια αγορά, παρά προοριζόταν καταρχήν για αυτοκατανάλωση και οδηγούσε σε κλειστές και σε υψηλό βαθμό αυτάρκειες οικονομικές μονάδες. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι η γεωργία αποτελούσε κύρια οικονομική μορφή μικρών κοινωνικών σχηματισμών (χωριών) συντέλεσε στην ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου τρόπου ζωής, θεσμών, ηθών και εθίμων που διέκριναν τις μικρές αυτές κοινωνίες από τις κοινωνικά και οικονομικά ανοικτές πόλεις. Έτσι, η δυσκολία των αγροτικών περιοχών να δέχονται και να αφομοιώνουν νεωτερισμούς, όπως και οι παραπάνω ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες που διακρίνουν τη γεωργία συνολικά έχουν σαν αποτέλεσμα ο αγροτικός τομέας να μην ακολουθήσει το ρυθμό και τον τύπο της κλασικής καπιταλιστικής ανάπτυξης, έχοντας ωστόσο υποστεί τις διαλυτικές συνέπειες του νέου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής (Μουσίδης 1986).

3.1.3. Η σημερινή κατάσταση των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων

Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στην Ελλάδα είναι οργανωμένοι σε τρεις βαθμίδες. Οι πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί λειτουργούν στις αγροτικές περιοχές και αποτελούνται από φυσικά πρόσωπα (αγρότες). Ο αριθμός των μελών σε ένα πρωτοβάθμιο συνεταιρισμό ποικίλλει ανάλογα με τον πληθυσμό της περιοχής του, την ομοιογένεια αλλά και τη συνεργασία των κατοίκων. Οι πρωτοβάθμιοι αγροτικοί συνεταιρισμοί διακρίνονται ανάλογα με τη φύση της κύριας ή αποκλειστικής δραστηριότητάς τους σε προμηθευτικούς, που έχουν κύριο ή αποκλειστικό έργο την προμήθεια γεωργικών εφοδίων, σε παραγωγικούς, όταν τα μέλη επιδίδονται στην από κοινού παραγωγή αγροτικών προϊόντων, σε πιστωτικούς, οι οποίοι αναλαμβάνουν το έργο της παροχής δανείων, σε εμπορικούς, που αναλαμβάνουν τη διάθεση των αγροτικών προϊόντων, και σε συνεταιρισμούς πολλαπλού σκοπού, οι οποίοι ασχολούνται ταυτόχρονα με περισσότερες από μία δραστηριότητες. Στους δευτεροβάθμιους συνεταιρισμούς, τις Ενώσεις Αγροτικών Συνεταιρισμών (ΕΑΣ), εντάσσεται η μεγάλη πλειοψηφία των πρωτοβάθμιων συνεταιρισμών της περιφέρειας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η οργανωτική λειτουργία καθώς και οι εγκαταστάσεις των Ενώσεων βρίσκονται σε πολύ καλύτερο επίπεδο από αυτό των συνεταιρισμών (Μαραθάκη 2010, ΜΑΙΧ 2009).

Εκτός από τους πρωτοβάθμιους και τους δευτεροβάθμιους συνεταιρισμούς υπάρχουν οι κεντρικές συνεταιριστικές οργανώσεις, οι οποίες δε διακρίνονται για την «ομοιοβαθμία» τους (άλλες χαρακτηρίζονται σαν δευτεροβάθμιες και άλλες σαν τριτοβάθμιες) και λειτουργούν με τη μορφή είτε της Κεντρικής Ένωσης, είτε της Κοινοπραξίας, ή της Ανώνυμης Εταιρείας. Τέλος, η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών (ΠΑΣΕΓΕΣ) αποτελεί τον ανώτατο συντονιστικό φορέα των ελληνικών αγροτικών συνεταιρισμών (βλ. MAIX 2009).

Στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της ΕΕ, ωστόσο, ενισχύονται οι ομάδες παραγωγών, στη θέση των αγροτικών συνεταιρισμών, προκειμένου να βελτιώσουν την ποιότητα των προϊόντων αλλά και την αποτελεσματικότητα της εμπορικής δραστηριότητας που αναλαμβάνουν. Τα επιχειρησιακά τους σχέδια συγχρηματοδοτούνται από κοινοτικούς πόρους, για να προβούν όμως οι ομάδες παραγωγών σε δραστηριότητες που βελτιώνουν τις λειτουργίες εμπορίας απαιτούνται παράλληλα σημαντικές επενδύσεις σε σύγχρονο εξοπλισμό (τυποποίησης, συσκευασίας, διατήρησης σε ελεγχόμενες συνθήκες, ελέγχου ποιότητας, διακίνησης (logistics), πληροφοριακών συστημάτων), διαδικασίες και ικανότητες του ανθρώπινου δυναμικού, που ανταποκρίνονται στην εφαρμογή προτύπων πιστοποίησης (MAIX 2009).

Όσον αφορά στις Αγροτικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις (ΑΣΟ) της Κρήτης, όπως προέκυψε από σχετική έρευνα το 2000, το ποσοστό συμμετοχής των αγροτών στις ΑΣΟ είναι αρκετά υψηλό (85% κατά μέσο όρο). Η συμμετοχή όμως αυτή είναι μάλλον τυπική και αποσκοπεί συχνά στην εξυπηρέτηση διάφορων διαδικαστικών αναγκών, ενώ η ουσιαστική συμμετοχή και η ενεργοποίηση των αγροτών μέσα από τις συνεταιριστικές τους οργανώσεις είναι περιορισμένη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι ΑΣΟ της Κρήτης, όπως συμβαίνει και στην υπόλοιπη χώρα, έχουν περιοριστεί στην προμήθεια εισροών, σε εμπορικές και πιστωτικές δραστηριότητες, ενώ κάποιοι συνεταιρισμοί δεν έχουν οικονομική δραστηριότητα πέρα από την καταβολή των επιδοτήσεων. Κατά συνέπεια η ουσιαστική τους δραστηριοποίηση στην παραγωγή είναι μηδαμινή και δεν είναι δυνατό να προασπίσουν τα πραγματικά συμφέροντα των μικροαγροτών (Λιοδάκης 2000).

Η δεινή κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι ΑΣΟ δεν εκφράζεται μόνο από την ανεπαρκέστατη συμμετοχή των αγροτών αλλά και από την άσχημη, σε γενικές γραμμές, οικονομική τους κατάσταση. Οι ΕΑΣ της Κρήτης – πλην ελαχίστων

εξαιρέσεων – αδυνατούν να αξιοποιήσουν αποτελεσματικά τα περιουσιακά στοιχεία που διαθέτουν, έχουν εγκλωβιστεί σε ένα φαύλο κύκλο δανεισμού με αποτέλεσμα υπέρογκα χρέη που αδυνατούν να αποπληρώσουν, παρουσιάζουν έλλειψη διαφάνειας στη λειτουργία τους και αδυναμία να συμβάλουν αποφασιστικά στη μεταποίηση και διάθεση των προϊόντων των αγροτών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην Κρήτη, αλλά και σε πολλές άλλες ΑΣΟ στην Ελλάδα, παρατηρείται η εξαγωγή χύμα ελαιόλαδου το οποίο στη συνέχεια εισάγεται τυποποιημένο και πολλές φορές νοθευμένο (βλ. Λιοδάκης 2000, MAIX 2009).

Σύμφωνα με την έρευνα που αναφέραμε παραπάνω, το ποσοστό των προϊόντων φυτικής παραγωγής που διακινείται από τους συνεταιρισμούς ανέρχεται μόνο στο 30% περίπου, με σημαντικές βέβαια διαφοροποιήσεις μεταξύ των τεσσάρων νομών της Κρήτης, ενώ το ποσοστό που διακινείται από εμπόρους ανέρχεται περίπου στο 50%. Στα προϊόντα ζωικής παραγωγής η κατάσταση είναι ακόμα χειρότερη δεδομένου ότι τα σχετικά ποσοστά ανέρχονται σε 13% και 73% αντίστοιχα (Λιοδάκης 2000). Επιπλέον, διαπιστώνεται ότι πολλές φορές οι παραγωγοί προμηθεύονται τα αγροτικά εφόδια από ιδιωτικές επιχειρήσεις, παρά το γεγονός ότι οι αγροτικές ενώσεις τα διαθέτουν σε ελκυστικότερες τιμές.

Καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση και ανάπτυξη των ΑΣΟ της χώρας έχει παίξει η κρατική παρέμβαση, καθώς οι ΑΣΟ έχουν παραδοσιακά λειτουργήσει σαν μηχανισμός μεταβίβασης της εκσυγχρονιστικής πολιτικής του κράτους αλλά και της κοινωνικής πολιτικής του στον αγροτικό χώρο. Η λειτουργία όμως αυτή έχει σε σημαντικό βαθμό αποπροσανατολίσει τις ΑΣΟ από τους δικούς τους κοινωνικοοικονομικούς στόχους, και σε πολλές περιπτώσεις τις έχει καταστήσει εργαλεία πελατειακών πολιτικών. Ταυτόχρονα η κρατικοδίαιτη νοοτροπία των ΑΣΟ έχει συχνά οδηγήσει σε αδράνεια και έλλειψη συνεταιριστικών πρωτοβουλιών και σε έντονη κρατική εξάρτηση (Λιοδάκης 2000).

Όλα τα παραπάνω προβλήματα που παρατηρούνται στις ΑΣΟ, τόσο σε επίπεδο Κρήτης όσο και σε επίπεδο χώρας, έχουν σαν αποτέλεσμα την απογοήτευση των αγροτών και τη μείωση του ενδιαφέροντός τους για το ρόλο και την τύχη των συνεταιρισμών. Ωστόσο, οι αγρότες της Κρήτης φαίνεται να μην έχουν χάσει εντελώς την εμπιστοσύνη τους στην ιδέα και την αναγκαιότητα του συνεταιρισμού. Παράλληλα, μειωμένο είναι και το ενδιαφέρον των αγροτών σε ό,τι αφορά τους αγροτικούς συλλόγους και τις ομοσπονδίες, που αποτελούν τις κλασικές

συνδικαλιστικές οργανώσεις των αγροτών, καθώς η συμμετοχή τους σε αυτές υπολογίζεται στο 43% περίπου και από αυτούς η μεγάλη πλειοψηφία δηλώνει ότι ασχολείται μέτρια ή ελάχιστα (Μαραθάκη 2010, Λιοδάκης 2000).

Έντονη είναι και η συζήτηση όσον αφορά στη συγχώνευση των ενώσεων αγροτικών συνεταιρισμών της Κρήτης, σε πρώτη φάση ανά νομό, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η συγχώνευση είναι σε εξέλιξη. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η πλειοψηφία των αγροτών φαίνεται να είναι υπέρ της συνένωσης των ΕΑΣ του νομού τους, καθώς θεωρούν ότι θα υπάρξουν αρκετά οφέλη όπως η προμήθεια γεωργικών εφοδίων με καλύτερους όρους, η εξοικονόμηση προσωπικού και εγκαταστάσεων, η αποτελεσματικότερη προώθηση των αγροτικών προϊόντων, η εξάλειψη του ανταγωνισμού μεταξύ των ενώσεων, η αποτελεσματικότερη διεκδίκηση των αγροτικών αιτημάτων και η παροχή υπηρεσιών που σήμερα δεν προσφέρονται (βλ. Λιοδάκης 2000). Ωστόσο κατά τη διαδικασία συνένωσης των ΕΑΣ θα πρέπει πέρα από τα πλεονεκτήματα της μεγάλης κλίμακας – τα οποία τονίζονται σε αρκετές μελέτες (βλ. ΜΑΙΧ 2000, 2009) – να συνυπολογίζονται και τα πιθανά προβλήματα που μπορεί να προκύψουν. Επιπλέον, η συγχώνευση ή η συνεργασία μεταξύ των ενώσεων θα πρέπει να γίνουν κατόπιν εμπεριστατωμένης ανάλυσης, συλλογικής διαπραγματεύσης, σωστού σχεδιασμού και οργάνωσης, ενώ δε θα πρέπει να θεωρούνται πανάκεια για τη λύση των ουσιαστικών προβλημάτων των αγροτών και των συνεταιριστικών τους οργανώσεων.

Η ουσιαστική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη των αγροτικών συνεταιριστικών οργανώσεων θα πρέπει να βασίζεται: α) στην απεμπλοκή των ΑΣΟ από την κρατική κηδεμονία και αντ' αυτού στη συλλογική δράση και την πρωτοβουλία των αγροτών, β) στην ενεργοποίηση των πρωτοβάθμιων οργανώσεων κυρίως στην πρωτογενή παραγωγή και μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων, γ) στη δραστηριοποίηση των δευτεροβάθμιων και τριτοβάθμιων οργανώσεων κυρίως σε εμπορικές διαδικασίες, όπως την προώθηση των αγροτικών προϊόντων και τη δημιουργία άμεσης σχέσης με τους καταναλωτές (μέσω λαϊκών αγορών και καταστημάτων των συνεταιρισμών), δ) στην υποκατάσταση των ιδιωτικοοικονομικών κριτηρίων βιωσιμότητας από κοινωνικά (συνεταιριστικά) κριτήρια, ε) στην ανάληψη εκπαιδευτικού – επιμορφωτικού ρόλου από τις ΑΣΟ, στ) στην ανάπτυξη κοινής δράσης από τις ΑΣΟ για τη θεσμοθέτηση και λειτουργία πιστωτικών ιδρυμάτων ελεγχόμενων από τους ίδιους τους συνεταιρισμένους αγρότες (βλ. Λιοδάκης 2000), ζ) στην ενεργοποίηση

των ΑΣΟ στους τομείς της αγροτικής έρευνας, της επιστημονικής στήριξης και έγκαιρης καθοδήγησης των αγροτών.

3.2. Απασχόληση στον αγροτικό τομέα

3.2.1. Φορείς της απασχόλησης

Όπως είδαμε παραπάνω, ο αριθμός των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα προς το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού έχει μειωθεί ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και σε επίπεδο Κρήτης. Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η δημογραφική γήρανση των απασχολούμενων, καθώς όπως διαπιστώνεται για την περίπτωση της Κρήτης, η ηλικιακή ομάδα 30-45 ετών υποαντιπροσωπεύεται, η παραγωγική δραστηριότητα μετατοπίζεται προς την ηλικιακή ομάδα 50-65 ετών και ο αριθμός των ηλικιωμένων αυξάνεται. Η ηλικιακή ομάδα 30-45 ετών αποτελεί τον κορμό για τη διαγενεακή διαδοχή στον αγροτικό χώρο και η μικρή παρουσία της διαμορφώνει μια δημογραφική ασυνέχεια που επηρεάζει αρνητικά την αναπαραγωγή του αγροτικού εργατικού δυναμικού της Κρήτης (Αλεξίου 2000). Το πρόβλημα επιδεινώνεται περισσότερο από την απροθυμία των νέων μελών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων να στραφούν στην αγροτική απασχόληση για διάφορους λόγους, μερικοί από τους οποίους είναι οι δύσκολες συνθήκες εργασίας στη γεωργία, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των νέων, οι χαμηλές αμοιβές και το χαμηλό κύρος που το επάγγελμα του αγρότη συνεπάγεται. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, σαν αποτέλεσμα της ύφεσης που πλήττει την ελληνική οικονομία και της εκτίναξης των ποσοστών ανεργίας των νέων, πολλοί νέοι άνθρωποι επιλέγουν να ασχοληθούν επαγγελματικά με τον αγροτικό τομέα.

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 3.1, στον οποίο παρουσιάζεται η ηλικιακή σύνθεση των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων στην Κρήτη, η ηλικιακή ομάδα 15-39 ετών αντιπροσωπεύει το 15,1% του συνόλου των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, το ήμισυ των εκμεταλλεύσεων κατέχει η ηλικιακή ομάδα 40-64 ετών, ενώ ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των εκμεταλλεύσεων (34,9%) είναι στην κατοχή της ηλικιακής ομάδας άνω των 65 ετών. Παρά το γεγονός ότι η ηλικιακή σύνθεση των κατόχων εκμεταλλεύσεων σε επίπεδο Κρήτης είναι ελαφρώς καλύτερη σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο, δημιουργούνται εύλογα ερωτήματα για τη δημογραφική συνέχεια του κρητικού αγροτικού τομέα.

Πίνακας 3.1

Κατανομή των κατόχων εκμεταλλεύσεων κατά ομάδες ηλικιών, 2007

	Ελλάδα		Κρήτη	
	Αρ. Ατόμων	%	Αρ. Ατόμων	%
Σύνολο	859.512	100,0	99.673	100,0
10-14 ετών	–	–	–	–
15-39 ετών	115.586	13,4	15.017	15,1
40-64 ετών	422.774	49,2	49.899	50,0
65 και άνω	321.152	37,4	34.757	34,9

Πηγή: ΕΣΥΕ

Αν συνυπολογισθεί το γεγονός ότι η κρητική οικογένεια συγκλίνει όσον αφορά στη μορφή της προς την πυρηνική οικογένεια – καθώς στους νομούς Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων η οικογένεια αποτελείται κατά μέσο όρο από τέσσερα μέλη, ενώ στο νομό Λασιθίου από τρία μέλη – όπως και τα εγγενή προβλήματα που προκύπτουν από το μικρό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η κοινωνική αναπαραγωγή του αγροτικού κόσμου ως κατόχων γης είναι κάθε άλλο παρά διασφαλισμένη (Αλεξίου 2000).

Η εξέλιξη του αριθμού των εκμεταλλεύσεων της Ελλάδας μεταπολεμικά δεν παρουσιάζει εντυπωσιακές μεταβολές μέσα στο χρόνο, αν τη συγκρίνει κανείς με τις αντίστοιχες των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών. Συγκεκριμένα, με ανώτερη τιμή τις 1.156.172 εκμεταλλεύσεις το 1961, κατέρχεται στις 1.047.200 το 1971, στις 998.876 το 1981 και σε συνολικό αριθμό 861.623 το 1991, ένα πολύ μεγάλο ασφαλώς αριθμό για το μέγεθος της Ελλάδας (Μωυσίδης 2001), ενώ για το 2007 ο συνολικός αριθμός των εκμεταλλεύσεων της χώρας είναι 859.512 (ΕΣΥΕ 2009). Στο επίπεδο των κύριων φορέων της εργασίας, οι μεν αρχηγοί των αγροτικών εκμεταλλεύσεων ή οι εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό μειώνονται μεταξύ 1961-71 κατά 11,5%, μεταξύ 1971-81 κατά 14% και το 1981-91 κατά 22,4%, ενώ τα άλλα μέλη των αγροτικών οικογενειών, τα συμβοηθούμενα μέλη, κατά 45,2%, 38,7% και 52,3% αντίστοιχα (Μωυσίδης 2001). Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η ραγδαία μείωση του αριθμού των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό

στην κάθετη μείωση του αριθμού των συμβοηθούντων μελών στην οικογενειακή εκμετάλλευση.

Στην κατηγορία των συμβοηθούντων μελών περιλαμβάνονται τα μέλη της οικογένειας, τα οποία εργάζονται στην οικογενειακή εκμετάλλευση χωρίς να παίρνουν μισθό ή ημερομίσθιο. Αιτίες για τη μεγάλη διαχρονική μείωση της κατηγορίας αυτής των εργαζομένων στον ελληνικό αγροτικό τομέα, αποτέλεσαν η μαζική μετανάστευση κατά τη δεκαετία του '60, η εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής, που κυρίως μετά το 1970 μείωσε το ποσοστό της αναγκαίας χειρωνακτικής εργασίας, αλλά και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου. Παράλληλα, η μείωση δεν αποτέλεσε χαρακτηριστικό μερικών μόνο περιοχών της χώρας, αλλά ήταν κοινή για όλες και σε υψηλό βαθμό. Η διαχρονική αυτή συνέχεια και το εύρος από την άποψη του τόπου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ελληνική γεωργία βρίσκεται σε μια φάση ανάπτυξης, στην οποία το αναγκαίο ποσοστό της ζωντανής εργασίας στην παραγωγική διαδικασία γίνεται όλο και πιο μικρότερο (Μωυσίδης 1986).

Σε ό,τι αφορά τις δύο κύριες ομάδες των συμβοηθούντων μελών, δηλαδή των γυναικών και των νέων παρατηρούμε ότι: Πρώτον, οι γυναίκες-σύζυγοι στο βαθμό που αυξάνεται η χρήση σύγχρονης τεχνολογίας αποσύρονται από την αγροτική εργασία, τουλάχιστον σαν σημαντική απασχόληση ως προς το χρόνο που διαθέτουν σ' αυτή. Δεύτερον, οι νέοι και οι νέες των αγροτικών οικογενειών με ηλικία κάτω των 24 ετών βλέπουν για διάφορους λόγους τον αριθμό των συστηματικά εργαζόμενων της ομάδας τους στην οικογενειακή εκμετάλλευση να μειώνεται ραγδαία (Μωυσίδης 2001), ενώ ραγδαία είναι και η μείωση του αριθμού των ανηλίκων που φέρονται ως εργαζόμενοι στη γεωργία. Συγκεκριμένα για το 2007 στο σύνολο του αγροτικού τομέα της χώρας απασχολούνταν 6.231 άτομα ηλικίας 10-14 ετών, ενώ σε επίπεδο Κρήτης 1.128 άτομα (ΕΣΥΕ 2009).

Οι παραπάνω εξελίξεις των οικονομικά ενεργών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις τις μετατρέπει σε χώρους απασχόλησης του ενός (του αρχηγού), καθώς ο αριθμός των οικονομικά ενεργών σε σχέση με τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων μειώνεται διαρκώς. Το γεγονός αυτό σχετικοποιεί την έννοια της οικογενειακής εκμετάλλευσης, όχι βέβαια σε σχέση με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της αλλά της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή των αγροτικών προϊόντων, η οποία εξασφαλίζεται με εργασία όλο και πιο μικρού αριθμού εργαζόμενων μελών της αγροτικής οικογένειας (Μωυσίδης 2001).

Αν εμβαθύνουμε περισσότερο στην απασχόληση των γυναικών στον ελληνικό αγροτικό τομέα, παρατηρούμε ότι είναι εντυπωσιακή η αύξηση των γυναικών κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, καθώς το ποσοστό τους από 7,7% του συνόλου της κατηγορίας αυτής το 1981 έφτασε στο 15,8% το 1991 (Μωυσίδης 2001), στο 25% το 2000, ενώ το 2007 ανήλθε σε 30,3% για το σύνολο της χώρας και στο 28,9% για την περιφέρεια Κρήτης (ΕΣΥΕ 2009). Βέβαια, διατηρείται υψηλό το ποσοστό των γυναικών μεταξύ του μη αμειβόμενου οικογενειακού εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις (64% το 2000), παρά τη σημαντική μείωση των γυναικών που είναι συμβοηθούντα μέλη στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις (Παπαδόπουλος 2008).

Η σημαντική αύξηση των γυναικών κατόχων αφορά κυρίως στις μικρότερες σε μέγεθος εκμεταλλεύσεις, καθώς αυξανόμενου του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων το αντίστοιχο ποσοστό μειώνεται. Πιο συγκεκριμένα, στις μικρές εκμεταλλεύσεις που δε μπορούν να εξασφαλίσουν πλήρη απασχόληση για ένα άτομο, οι πολυαπασχολούμενοι άνδρες κάτοχοι μεταβιβάζουν την εκμετάλλευση στη σύζυγό τους, προκειμένου να διατηρήσει ένα μέλος του νοικοκυριού την αγροτική επαγγελματική ταυτότητα και παράλληλα το νοικοκυριό να εξασφαλίσει διαρκή πρόσβαση στους χρηματοδοτικούς πόρους από τα προωθούμενα επιδοματικά και διαρθρωτικά μέτρα της ΚΑΠ (Παπαδόπουλος 2008).

Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, χαρακτηριστικό του αγροτικού χώρου της Ελλάδας και της Κρήτης είναι η υποαντιπροσώπευση του γυναικείου φύλου, καθώς οι νέες γυναίκες εγκαταλείπουν το χωριό για να εγκατασταθούν στην πόλη, όπου οι συνθήκες ζωής είναι ευκολότερες, οι ευκαιρίες διάθεσης του ελεύθερου χρόνου περισσότερες και, παρά την αυξανόμενη ανεργία, υπάρχουν μεγαλύτερες δυνατότητες για ανεύρεση καλύτερης και πιο ενδιαφέρουσας εργασίας συνυφασμένης με προσδοκίες κοινωνικής ανέλιξης. Υπόψη θα πρέπει να ληφθεί και η πατριαρχική δομή της αγροτικής οικογένειας που περιορίζει περισσότερο τις δυνατότητες ελεύθερης κίνησης της γυναίκας σε σχέση με τους άρρενες συνομηλίκους τους. Το γεγονός αυτό καθιστά πολύ δύσκολη την ανεύρεση συζύγου για τους άνδρες αγρότες και δημιουργεί προβλήματα διαδοχής στον αγροτικό χώρο (Αλεξίου 2000).

Στα πλαίσια της τοπικής/ενδογενούς ανάπτυξης, που όπως προαναφέραμε στο παρόν κεφάλαιο κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες αποτελεί βασικό στοιχείο της διαρθρωτικής πολιτικής της ΕΕ και των επιμέρους εθνικών πολιτικών των κρατών μελών, προωθούνται νέες μορφές απασχόλησης των γυναικών της υπαίθρου οι οποίες

σχετίζονται με την ανάληψη συλλογικών ή ατομικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών μέσα, αλλά κυρίως παράπλευρα στη γεωργία. Οι νέες αυτές μορφές απασχόλησης χαρακτηρίζονται από part-time εργασία, πολυδραστηριότητα και προσανατολισμό κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών (π.χ. αγροτουρισμός) (Γιδαράκου 1999). Ωστόσο, πέρα από την κριτική που θα ασκήσουμε στη πολυαπασχόληση στη συνέχεια, τα μέχρι τώρα στοιχεία δείχνουν ότι οι παραπάνω κατηγορίες δράσεων δεν έχουν επιτύχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς αγγίζουν ένα χαμηλό ποσοστό γυναικών, αποφέρουν χαμηλό εισόδημα και αντιμετωπίζουν, γενικά, αρκετά προβλήματα.

3.2.2. Πολυαπασχόληση

Πίνακας 3.2

Αριθμός εκμεταλλεύσεων φυσικών προσώπων, κατόχων και απασχολούμενων μελών των νοικοκυριών τους στην εκμετάλλευση, 2007

Νομός	Εκμεταλλεύσεις	Αριθμός απασχολούμενων	Από αυτούς απασχολούνται στην εκμετάλλευση του κατόχου		
			Αποκλειστικός	Κυρίως	Δευτερευόντως
Ηρακλείου	45.105	82.682	55.635	1.139	25.907
Λασιθίου	15.373	29.318	18.048	405	10.865
Ρεθύμνης	16.074	27.292	17.919	833	8.539
Χανίων	23.121	37.089	25.598	1.126	10.365
Κρήτη	99.673	176.381	117.201	3.503	55.677
Ελλάδα	859.512	1.484.826	1.100.657	34.295	349.873

Πηγή: ΕΣΥΕ

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 3.2 για το 2007 από τους 176.381 απασχολούμενους στο σύνολο των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της Κρήτης 117.201 έχουν αποκλειστική απασχόληση στον αγροτικό τομέα, ποσοστό 66,4%. Το ποσοστό αυτό είναι χαμηλότερο του μέσου όρου σε εθνικό επίπεδο που ανέρχεται στο 74,1%, ενώ σε ό,τι αφορά τους επιμέρους νομούς της Κρήτης, ο νομός Χανίων παρουσιάζει το υψηλότερο ποσοστό αποκλειστικώς απασχολούμενων στις αγροτικές

εκμεταλλεύσεις με 69%, το Ηράκλειο έπεται με 67,3%, στο Ρέθυμνο το ποσοστό είναι 65,7% και τέλος στο Λασιθί 61,6%. Σε επίπεδο Κρήτης, 3.503 εργαζόμενοι απασχολούνται κυρίως στον αγροτικό τομέα, ποσοστό 2%, ενώ 55.677 απασχολούνται δευτερευόντως, ποσοστό 31,6%.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στην περίπτωση της Κρήτης, το ποσοστό του εργάσιμου χρόνου των νοικοκυριών που δαπανάται εκτός της οικογενειακής εκμετάλλευσης είναι αρκετά υψηλό, λόγω κυρίως της ραγδαίας ανάπτυξης του τουρισμού τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ αρκετά υψηλό είναι και το ποσοστό του συνολικού εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών που προέρχεται από εξωαγροτική απασχόληση.

Το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης δεν είναι καινούργιο για τον αγροτικό χώρο, το καινούργιο είναι ότι διευρύνεται διαρκώς και μετατρέπεται σε σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι του σύγχρονου αγροτικού τομέα. Η πολυαπασχόληση βέβαια παίρνει διάφορες μορφές. Μπορεί να είναι μερική ή συμπληρωματική, να αποτελεί μέσο για απλή αναπαραγωγή, όπως στην περίπτωση των μικρών αγροτών που είναι και η μεγάλη πλειοψηφία των πολυαπασχολούμενων, ή να αποβλέπει στη διευρυμένη αναπαραγωγή της οικογένειας, να έχει δηλαδή καθαρά επενδυτικό χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση των μεγάλων αγροτών. Μπορεί, επίσης, να αφορά μόνο στον αρχηγό ή/και σε κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας. Ωστόσο, έχει παρατηρηθεί ότι, για κοινωνικούς λόγους, στην έξοδο από την αγροτική εκμετάλλευση για ανεύρεση άλλης εργασίας με στόχο την προσπόριση πρόσθετου εισοδήματος που θα συμβάλει στην αναπαραγωγή της οικογένειας προηγείται ο άνδρας-αρχηγός (Μωυσίδης 2001). Αντίθετα, οι ελληνίδες αγρότισσες που έχουν πρόσθετη ή εξωγεωργική εργασία αποτελούν ένα μικρό ποσοστό (κάτω του 10%) του συνόλου των αγροτισσών (Γιδαράκου 1999).

Επιπλέον, για την αύξηση της πολυαπασχόλησης των αγροτών πρέπει να συντρέχουν και οι εξωαγροτικές προϋποθέσεις, να προσφέρονται δηλαδή οι ευκαιρίες για απασχόληση σε άλλο οικονομικό τομέα, ενώ σημαντικό ρόλο παίζει και το είδος καλλιέργειας της αγροτικής εκμετάλλευσης. Για παράδειγμα, στις περιοχές με μονοκαλλιέργειες (ελαιοκαλλιέργεια, αμπελοκαλλιέργεια, οπωρικά κλπ.) η εποχικότητα της αγροτικής εργασίας είναι έντονη, με αποτέλεσμα οι αγρότες να διαθέτουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο για να επιδοθούν και σε άλλα επαγγέλματα (Μωυσίδης 1986).

Στην περίπτωση της Κρήτης, παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον η παρατηρούμενη ανάλογη σχέση μεταξύ εκπαιδευτικού επιπέδου και εξωγεωργικού εισοδήματος. Μάλιστα το ύψος του εξωγεωργικού εισοδήματος βαίνει μειούμενο όσο αυξάνεται η ηλικία, και όπως διαπιστώνεται η πολυαπασχόληση στην Κρήτη αφορά πρωτίστως στις ηλικιακές ομάδες μέχρι 50 ετών και πολύ λιγότερο στους άνω των 50 ετών. Κατά συνέπεια, τα νεώτερα σε ηλικία μέλη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων στρέφονται σε εξωγεωργικές δραστηριότητες, γεγονός που σε συνδυασμό με την υποαντιπροσώπευση των ηλικιακών ομάδων μέχρι 50 ετών, όπως και την ισχνή ιδιοκτησιακή βάση, προκαλεί βάσιμες ανησυχίες για την αναπαραγωγή του κρητικού αγροτικού τομέα (Αλεξίου 2000).

Αναμφίβολα η πολυαπασχόληση αποτελεί βραχυχρόνια ένα παράγοντα που ενισχύει τη βιωσιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και συγκρατεί σημαντικά τμήματα του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο, περιορίζοντας έτσι την εσωτερική μετανάστευση και τη συγκέντρωση άνεργων ή υποαπασχολούμενων μαζών στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Από την άποψη όμως της διάρθρωσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και με δεδομένο τον τεράστιο αριθμό των μικρών εκμεταλλεύσεων, η πρόσθετη εξωγεωργική απασχόληση δρα αρνητικά. Η λειτουργία και η αναπαραγωγή των «ημιπρολεταριοποιημένων» αυτών εκμεταλλεύσεων δεν υπακούει πλέον σε οικονομικούς νόμους. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές επιβιώνουν και αναπαράγονται όχι γιατί είναι οικονομικά αποδοτικές και βιώσιμες, αλλά γιατί δέχονται την ενίσχυση εισοδημάτων που προέρχονται από άλλους χώρους. Με τον τρόπο αυτό διαιωνίζονται χιλιάδες οριακές και αντιπαραγωγικές εκμεταλλεύσεις με ανορθολογικό χαρακτήρα και με εγγενή θνησιγένεια. Η διατήρηση των εκμεταλλεύσεων αυτών οδηγεί τις κυβερνήσεις, κατά καιρούς και ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές επιλογές και επιδιώξεις, να αναλαμβάνουν με επιδοτήσεις, πολιτικές τιμών κλπ. ουσιαστικά τη χρηματοδότηση της συνέχισης της λειτουργίας τους, λειτουργώντας ανασταλτικά στον όποιο σχεδιασμό και εφαρμογή μιας συγκροτημένης και ορθολογικής αγροτικής πολιτικής (Μουσιδής 1986).

Ταυτόχρονα, οι πολυαπασχολούμενοι αγρότες πολλές φορές αποτελούν έναν πόλο αθέμιτου ανταγωνισμού. Μη όντες πλήρως εξαρτημένοι από το αγροτικό εισόδημα, αποδέχονται ευκολότερα να πουλήσουν τα προϊόντα τους στους μεσάζοντες σε χαμηλότερες τιμές, παρασύροντας έτσι στο τέλος και τις τιμές των προϊόντων των αποκλειστικώς απασχολούμενων αγροτών (Ζακοπούλου 1999). Στην

ουσία λειτουργούν διασπαστικά σε μια ενωτική αντιμετώπιση, από πλευράς των πραγματικών αγροτών, της διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών των προϊόντων τους. Ενώ, την ίδια επίδραση μπορεί να έχουν και στους υπόλοιπους κλάδους όπου απασχολούνται ευκαιριακά, να δέχονται, δηλαδή, μειωμένους μισθούς, ανασφάλιστη εργασία κλπ.

Επιπλέον, η εξωαγροτική δυνατότητα αναπαραγωγής της μικρής γεωργικής εκμετάλλευσης δεν κάνει απαραίτητη την ανάπτυξη του συνεργατισμού και της κοινής παραγωγής. Η εκμετάλλευση που επιβιώνει κάτω από τους όρους αυτούς επιτείνει μάλλον το μικροαστισμό και τον ατομισμό των μικροϊδιοκτητών της, παρά τη βούλησή τους για συνεργασία και οργάνωση, αφού η αναπαραγωγή της οικογένειας δεν εξαρτάται αποκλειστικά από την ιδιοκτησία αυτή (Μωυσίδης 1986).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πολυαπασχόληση και γενικά η προσπάθεια για συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων δύσκολα μπορεί να πάρει το περιεχόμενο της ελεύθερης επιλογής για ευελιξία δραστηριοτήτων και της αντίστασης των αγροτών στις αρνητικές επιπτώσεις της ενσωμάτωσής τους και λειτουργίας τους υπό τους όρους της οικονομίας της αγοράς, όπως αποφαινόνται νέες θεωρητικές ερμηνείες του μετασχηματισμού και γενικά των εξελίξεων στον αγροτικό χώρο (Μωυσίδης 2001). Αντίθετα η πολυαπασχόληση λειτουργεί για τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις περισσότερο σαν καταλύτης για την πλήρη εμπορευματοποίηση και την υπαγωγή τους στους κανόνες της αγοράς.

Η σχετικά όψιμη «ανακάλυψη» των δυνατοτήτων συμπλήρωσης του αγροτικού εισοδήματος από άλλες πηγές σε συνδυασμό με τις υπέρμετρες προσδοκίες από την πολυαπασχόληση οφείλονται στα χρόνια και διαρκώς οξυνόμενα προβλήματα του αγροτικού τομέα και στην αδυναμία άρθρωσης και άσκησης αποτελεσματικής αγροτικής πολιτικής. Σαν αποτέλεσμα, αναμένεται από την πολυαπασχόληση να λειτουργήσει σαν «ο από μηχανής θεός» για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του αγροτικού χώρου (Νικολαΐδης 2008). Ωστόσο, στο βαθμό που οι νέες αυτές πολιτικές της δημιουργίας θέσεων απασχόλησης και εισοδήματος με την προώθηση της αποκεντρωμένης ανάπτυξης δεν προσφέρουν τις κατάλληλες διεξόδους, θα γίνουμε μάρτυρες μιας αυξανόμενης λανθάνουσας ανεργίας στον αγροτικό χώρο. Αυτό συνεπάγεται την περαιτέρω οικονομική επιβάρυνση και τη μείωση της ανταγωνιστικότητας του αγροτικού τομέα (βλ. Μωυσίδης 2001).

3.2.3. Απασχόληση μεταναστών

Η τάση καπιταλιστικής ανάπτυξης της οικογενειακά, κατά βάση, οργανωμένης γεωργίας, τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και σε επίπεδο Κρήτης, φαίνεται και από την έκταση της απασχόλησης μισθωτής εργασίας. Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 3.3, από τις 99.673 εκμεταλλεύσεις στο σύνολο της Κρήτης 1.942 εκμεταλλεύσεις απασχολούν μόνιμους εργάτες, ποσοστό 1,9%, με το νομό Ηρακλείου να κατέχει την πλειοψηφία αυτών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο της χώρας είναι 2,2%. Σχετικά με τις εκμεταλλεύσεις που απασχολούν εποχικούς εργάτες, το ποσοστό τους προς το σύνολο των εκμεταλλεύσεων της Κρήτης ανέρχεται στο 58%, αρκετά υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο (42,8%). Και σε αυτή την κατηγορία η πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων βρίσκεται στο νομό Ηρακλείου. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για την απασχόληση μισθωτής εργασίας στη γεωργία είναι πολύ ανεπαρκή και υποεκτιμούν σε μεγάλο βαθμό την έκτασή της, κάτι που οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στα μεγάλα ποσοστά απασχόλησης παράνομων μεταναστών.

Πίνακας 3.3

Αριθμός απασχολούμενων εργατών στην περιφέρεια Κρήτης κατά κατηγορία
εκμετάλλευσης και ημέρες απασχόλησης εποχικών εργατών, 2007

Νομός	Εκμεταλλεύσεις με μόνιμους εργάτες		Εκμεταλλεύσεις με εποχικούς εργάτες		
	Εκμεταλ- λεύσεις	Μόνιμοι εργάτες	Εκμεταλ- λεύσεις	Αριθμός απασχο- λούμενων	Αριθμός ημερών απασχόλησης
Ηρακλείου	1.000	1.531	29.399	89.978	1.296.527
Λασιθίου	516	953	7.017	15.493	326.750
Ρεθύμνης	363	520	7.789	15.483	301.744
Χανίων	62	118	13.576	27.191	794.983
Κρήτη	1.942	3.122	57.781	148.145	2.720.004
Ελλάδα	19.295	29.582	367.497	1.164.354	20.910.841

Πηγή: ΕΣΥΕ

Το φαινόμενο της μετανάστευσης προς τη χώρα μας, που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980 και εντάθηκε τα επόμενα χρόνια, έχει πλέον λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις με πολλαπλές επιπτώσεις σε κοινωνικό επίπεδο, όπως ειδικότερα και σε επίπεδο αγροτικού τομέα. Η εκτεταμένη συνοριογραμμή της Ελλάδας με χώρες όπως η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Τουρκία, η ιδιαίτερη γεωγραφική θέση της ως πύλης εισόδου στην ΕΕ, και η σχετικά εύκολη προσπέλαση, που ευνοείται από τις εκτεταμένες ακτογραμμές, έχουν σαν συνέπεια τη μαζική, ανεξέλεγκτη είσοδο στη χώρα παράνομων οικονομικών μεταναστών όλων των εθνικοτήτων. Η μαζική αυτή είσοδος ξένου εργατικού δυναμικού έχει, εν μέρει, αποτελέσει τη λύση στο πρόβλημα της έλλειψης εργατικού δυναμικού της ελληνικής γεωργίας.

Η απασχόληση των αλλοδαπών μεταναστών, τόσο νόμιμων όσο και παράνομων οι οποίοι γίνονται πολλές φορές αντικείμενο εκμετάλλευσης συνθήως ως περιστασιακοί εργάτες, κάτω από πολύ αβέβαιες συνθήκες, χωρίς ασφάλιση και με πολύ χαμηλά μεροκάματα (Λιοδάκης 2000), έχει δημιουργήσει εντελώς νέα δεδομένα για τον αγροτικό τομέα της χώρας. Τα πολύ χαμηλά ημερομίσθια σε συνδυασμό με τα εξοντωτικά ωράρια εργασίας έχουν οδηγήσει στην αύξηση των αγροτικών αποδόσεων, στη μείωση του κόστους παραγωγής, και κατά συνέπεια στη μεγαλύτερη ανταγωνιστικότητα των ελληνικών αγροτικών προϊόντων και στη μεγαλύτερη συσσώρευση στον αγροτικό τομέα. Επιπλέον, η απασχόληση των μεταναστών έχει συμβάλει στην αναδιάρθρωση της γεωργίας προς δυναμικότερους κλάδους παραγωγής, στη μεγέθυνση των εκμεταλλεύσεων, στη στήριξη της «εξ' αποστάσεως διαχείρισης» της γεωργικής εκμετάλλευσης από τους αστούς κατόχους τους, στη στήριξη της πολυαπασχόλησης σε περιοχές όπου αναπτύσσονται εξωγεωργικές δραστηριότητες και στην επιβίωση οριακών γεωργικών εκμεταλλεύσεων (βλ. Κουτσού, Ανθοπούλου 2008).

Η χρησιμοποιούμενη μη-οικογενειακή εργασία στη χώρα μας παρέχεται κατά κύριο λόγο από οικονομικούς μετανάστες, ενώ αυξανόμενου του μεγέθους της εκμετάλλευσης αυξάνεται και το ποσοστό της μη-οικογενειακής εργασίας. Οι ξένοι εργάτες καλούνται να κάνουν τις πιο βαριές, κοπιαστικές και ανθυγιεινές εργασίες, που δεν απαιτούν ιδιαίτερες γνώσεις και αποφεύγει το ντόπιο εργατικό δυναμικό και από τις οποίες θέλουν να αποδεσμευτούν και τα μέλη των αγροτικών νοικοκυριών (Κασίμης κ.α. 2003). Καταλαμβάνοντας τις χαμηλότερες επαγγελματικές θέσεις στην κλίμακα της απασχόλησης, οι μετανάστες αποτελούν μια νέα πολυάριθμη και μη ενιαία κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία (Παπαδόπουλος 2008).

Η συνεισφορά ωστόσο των μεταναστών δεν περιορίζεται μόνο στον αγροτικό τομέα, καθώς η παρουσία τους έχει οδηγήσει στην περαιτέρω κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση του συνόλου της ελληνικής υπαίθρου (βλ. Papadopoulos 2009). Οι μετανάστες που ζουν στις αγροτικές περιοχές απασχολούνται επιπλέον στους κλάδους των κατασκευών, του τουρισμού και των οικιακών υπηρεσιών, ενώ έχουν ενισχύσει την τοπική κατανάλωση. Ταυτόχρονα, στις «οριακές» περιοχές προσφέρουν στα αγροτικά νοικοκυριά την εργασία που είναι απαραίτητη για τη διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου ζωής τους (Kasimis 2010).

Η σοβαρή ύφεση που πλήττει την ελληνική οικονομία από το 2008 έχει σαν αποτέλεσμα την έντονη μείωση της απασχόλησης και των μισθών, τόσο του ντόπιου εργατικού δυναμικού όσο και των μεταναστών. Κατά συνέπεια, ο ανταγωνισμός εντός και μεταξύ τους έχει αυξηθεί και η μετανάστευση έχει θεωρηθεί παράγοντας απειλητικός για τη συνοχή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Στον αγροτικό τομέα, τόσο η κρίση όσο και η μείωση των επιδοτήσεων της ΕΕ έχουν αυξήσει δραματικά την πίεση για μείωση του κόστους των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Σαν αποτέλεσμα, η απασχόληση ξένου εργατικού δυναμικού έχει μειωθεί, ενώ αυξήθηκε παράλληλα η απασχόληση των μελών του νοικοκυριού, τα οποία εμφανίζονται πλέον πιο πρόθυμα να εργαστούν στον αγροτικό τομέα. Αντιμετωπίζοντας αυτές τις δυσκολίες ένα τμήμα των μεταναστών έχει εγκαταλείψει την Ελλάδα, ιδιαίτερα παράνομοι μετανάστες και μετανάστες από την Αλβανία. Ωστόσο η πλειονότητα των μεταναστών παραμένει στη χώρα – λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων, υψηλού κόστους επιστροφής ή/και των άσχημων συνθηκών στις χώρες καταγωγής τους – και περιμένει, όπως και οι Έλληνες, την έξοδο από την κρίση προσπαθώντας να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση στην αγορά εργασίας (βλ. Kasimis 2010, 2012).

Όπως είδαμε, η συμβολή της απασχόλησης των μεταναστών είναι πολύ σημαντική για το μετασχηματισμό του ελληνικού και κρητικού αγροτικού τομέα και της υπαίθρου στο σύνολό της. Ωστόσο το νομικό και θεσμικό πλαίσιο, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, για τη νομιμοποίηση και ενσωμάτωση των μεταναστών είναι αναποτελεσματικό. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι θα πρέπει να ληφθούν μέτρα για την απασχόληση των μεταναστών που θα προωθούν την οικονομική αποδοτικότητα μέσω της εκπαίδευσης και την κοινωνική δικαιοσύνη, στα πλαίσια της γενικότερης ανάπτυξης του αγροτικού τομέα και της υπαίθρου (βλ. Kasimis 2010).

Κεφάλαιο 4

Σχέσεις υπαίθρου – αστικών κέντρων και πολιτισμικές εξελίξεις

4.1. Σχέσεις υπαίθρου – αστικών κέντρων

Ο έντονος μετασχηματισμός του αγροτικού τομέα, αλλά και ο γενικότερος κοινωνικός μετασχηματισμός που έχουν λάβει χώρα τις τελευταίες δεκαετίες δε θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστες τις σχέσεις των πόλεων με την ύπαιθρο. Στο σύγχρονο στάδιο του αναπτυγμένου καπιταλισμού, οι σχέσεις αυτές έχουν εισέλθει σε νέα φάση, η οποία διακρίνεται από την απόλυτη κυριαρχία των αστικών κέντρων τόσο στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, όσο και στο πολιτισμικό και περιβαλλοντικό. Η κυριαρχία αυτή συνοδεύεται από τη διαρκώς αυξανόμενη πίεση των αστικών κέντρων για διεύρυνση του ζωτικού τους χώρου σε βάρος του αγροτικού περιγύρου. Η πίεση και η επιθετικότητα για επέκταση είναι αποτέλεσμα των νέων αναγκών που έχουν γεννήσει οι σημαντικές οικονομικές, πληθυσμιακές και καταναλωτικές εξελίξεις των τελευταίων κυρίως δεκαετιών στα αστικά κέντρα (Μωυσίδης, Ντυκέν 1999).

Για την ερμηνεία της διαφορετικότητας και των αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων του αγροτικού χώρου με τα αστικά κέντρα έχουν προταθεί διάφορα μοντέλα. Στα μοντέλα αυτά η παραπάνω σχέση χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, είτε σαν αντιθετική – διχοτομική, είτε σαν σχέση μιας παράλληλης πορείας, ή τέλος στηρίζεται στη λογική ενός αγρο-αστικού συνεχούς. Σε μια τελευταία ερμηνευτική προσέγγιση (λειτουργικό μοντέλο) δίνεται έμφαση στον παράγοντα της λειτουργικής αλληλεξάρτησης των δύο χώρων στις διάφορες εκφάνσεις και συνδυασμούς της (Μωυσίδης, Ντυκέν 1999).

Η ραγδαία ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ των δύο αυτών χώρων τοποθετείται στην περίοδο της εκβιομηχάνισης, που είχε σαν αποτέλεσμα τη μεγέθυνση και αύξηση του αριθμού των πόλεων σε ένα πρώτο στάδιο, και σε ένα δεύτερο την επιθετική τους επέκταση στον περιβάλλοντα αγροτικό χώρο. Πέρα όμως από το γεωγραφικό χαρακτήρα, η επέκταση αυτή είχε και έχει και οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτήρα. Στη συνύπαρξη πόλης – υπαίθρου η κυριαρχία της πόλης ήταν εύλογα απόλυτη, λόγω όλων των χαρακτηριστικών που προέκυψαν

μέσα στο χρόνο σαν αποτέλεσμα της βιομηχανικής ανάπτυξης στις διάφορες φάσεις της. Από την άλλη μεριά, η επιβίωση προκαπιταλιστικών οικονομικών και κοινωνικών δομών στον αγροτικό χώρο, ιδιαίτερα στις απομακρυσμένες από τα βιομηχανικά κέντρα περιοχές, και η αργή πορεία των αλλαγών ενέτεινε την εικόνα της διαφορετικότητας μεταξύ των δύο χώρων (Μωυσίδης, Ντυκέν 1999).

Το σύννηθες από την εποχή της ανάπτυξης των πόλεων και ειδικά της βιομηχανικής ανάπτυξης ήταν οι χωρικοί να μεταναστεύουν στην πόλη. Ήταν επίσης σύννηθες οι κάτοικοι της υπαίθρου να υιοθετούν με αργούς ρυθμούς τις συνήθειες των πόλεων στην κατανάλωση, την αναψυχή, τη διασκέδαση, τη συμπεριφορά. Στην Ελλάδα κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ο εξαστισμός ήταν ραγδαίος. Λόγω της μαζικής εσωτερικής μετακίνησης των αγροτών προς την Αθήνα κατά πρώτο λόγο και τη Θεσσαλονίκη κατά δεύτερο, παρατηρήθηκε η δυσανάλογη, για τα πληθυσμιακά δεδομένα της χώρας, μεγέθυνση των δύο αυτών πολεοδομικών συγκροτημάτων. Ταυτόχρονα, η εκπαίδευση, ο εκχρηματισμός της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας και η συρρίκνωση της αυτοκατανάλωσης, η παρουσία δρόμων και σύγχρονων μέσων επικοινωνίας, σε συνδυασμό με τα εμβάσματα από την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση επιτάχυναν τους ρυθμούς εξαστισμού του τρόπου ζωής στην ύπαιθρο, διαδικασία η οποία έλαβε χώρα σε πολύ σύντομο ιστορικά χρόνο και άρα βίαια (βλ. Μωυσίδης 2010).

Στα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια τα πράγματα πήραν μια ριζική τροπή. Ο πληθυσμιακός κορεσμός στις δύο μεγάλες πόλεις της χώρας, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση που άρχισε στα μέσα της δεκαετίας του '70 και προκάλεσε την αδυναμία τους ως χώρων υποδοχής του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα, οδήγησε στην ανάπτυξη νέων πόλων, αυτών των επαρχιακών πόλεων. Οι πρωτεύουσες των νομών αλλά και οι μικρότερες πόλεις, οι οποίες με τις αστικές λειτουργίες και υποδομές εξυπηρετούν την αγροτική ενδοχώρα, αναδεικνύονται σε νέους πόλους έλξης του αγροτικού πληθυσμού.

Παράλληλα, άρχισε μια αυξανόμενη ροή κατοίκων της πόλης προς την ύπαιθρο. Κάτοικοι των μεγάλων αστικών κέντρων που εγκαθίστανται σε γειτονικές αγροτικές περιφέρειες και μετακινούνται από τον τόπο κατοικίας τους (χωριό) στον τόπο εργασίας (πόλη), αστοί που επενδύουν στην ύπαιθρο αποβλέποντας στο κέρδος, κάτοικοι των πόλεων με εξοχική ή μόνιμη κατοικία στον αγροτικό χώρο, τουρίστες μικρής διάρκειας, συνταξιούχοι που επανακάμπουν στο γενέθλιο τόπο τους ή επιλέγουν να ζήσουν σε χωριό της επιλογής τους αποτελούν λίγο έως πολύ τις κύριες

κατηγορίες νέων κατοίκων της υπαίθρου. Στην εξέλιξη αυτή έχουν συμβάλει ευρωπαϊκά και εθνικά προγράμματα (Leader, αγροτουρισμός, περιφερειακά αναπτυξιακά προγράμματα κλπ.), καθώς και η γέννηση δεκάδων πολύμορφων κινήματων με φορείς κυρίως κατοίκους των αστικών κέντρων ή κατόχους αστικών επαγγελμάτων, που αναφέρονται σε περιβαλλοντικά/οικολογικά και κοινωνικά ζητήματα, αφορούν στο χώρο της υπαίθρου και δραστηριοποιούνται σ' αυτόν. Στο ίδιο το χωριό, η κρίση της αγροτικής παραγωγής έχει επιτείνει την πολυαπασχόληση και την αύξηση των αγροτών που εγκαταλείπουν το αγροτικό επάγγελμα ή προσπαθούν να το συνδυάσουν με άλλα μη αγροτικά, παραμένοντας ωστόσο στον τόπο τους (Μουσιδής 2010).

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ενώ στο παρελθόν ήταν έντονο το φαινόμενο της μετακίνησης των κατοίκων της υπαίθρου στις πόλεις και αντικείμενο μελέτης αποτελούσαν τα προβλήματα ενσωμάτωσης των αγροτών στο αστικό περιβάλλον και η μεταφορά της κουλτούρας της αγροτικής οικονομίας και των πολιτιστικών προτύπων της υπαίθρου στην πόλη, πλέον το ενδιαφέρον στρέφεται κυρίως στον ιδιότυπο εξαστισμό της χωρικής κοινωνίας και στη συμβίωση των κατοίκων της πόλης και των χωρικών στο χωριό. Οι διάφορες κατηγορίες αστών που εγκαθίστανται στην ύπαιθρο, με διαφορετικές αντιλήψεις, ευαισθησίες, συμφέροντα, επιδιώξεις και προσδοκίες από τη ζωή στο χωριό, πολλές φορές ανατρέπουν δεδομένες συνήθειες, στάσεις και αξίες των ντόπιων, καθώς και διάφορες παραδοσιακές διευθετήσεις στο επίπεδο της κοινότητας (Μουσιδής 2010). Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η παρουσία αυτή των αστών είναι φορέας καινοτομίας και διευκολύνει το άνοιγμα και τη διαδικασία ενσωμάτωσης της αγροτικής κοινότητας στην ευρύτερη κοινωνία ή αν αποτελεί παράγοντα διάσπασης της κοινωνικής συνοχής και προκαλεί συγκρούσεις (Κουτσού, Ανθοπούλου 2008).

Τα παραπάνω φαινόμενα μετακίνησης ενός μεγάλου αριθμού κατοίκων των πόλεων στην επαρχία έρχεται να εντείνει η σοβαρή οικονομική κρίση που αντιμετωπίζει η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Η ενεργοποίηση, ωστόσο, των αστών στον αγροτικό τομέα είναι μια δύσκολη υπόθεση. Καταρχάς, η οργάνωση μιας αγροτικής εκμετάλλευσης από την αρχή απαιτεί επαρκή αριθμό κατάλληλων γαιών, κεφάλαια για τις απαραίτητες εισροές, μηχανήματα, αποθήκες, στάβλους. Απαιτεί επίσης συσσωρευμένη γνώση και εμπειρία, δεξιότητες που αποκτώνται από τη χρόνια επαφή με τη φύση, αλλά και αντοχή και σωματική προσαρμογή στη σκληρή αγροτική εργασία και στις φυσικές συνθήκες. Πολλές φορές, όμως, οι αστοί που εγκαθίστανται

στην υπαίθρο διεκδικούν αυτό που ονειρεύονται ή αναπολούν, ένα ειδυλλιακό, δηλαδή περιβάλλον κατοικίας και ζωής, που παραπέμπει στο βουκολικό παρελθόν απελευθερωμένο, ωστόσο, από τα αρνητικά παρεπόμενα της αγροτικής παραγωγικής διαδικασίας (βλ. Μωυσίδης 2010, 2011).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι τοπικές αγροτικές κοινωνίες καλούνται να αντιμετωπίσουν τις νέες αυτές συνθήκες ανακαλύπτοντας τρόπους προσαρμογής, αξιοποιώντας τοπικά πλεονεκτήματα, δρώντας μέσω νέων μορφών συλλογικής έκφρασης, σε αναζήτηση νέων ρόλων στο πλαίσιο της ευρύτερης κοινωνίας. Το γεγονός αυτό φέρνει στο επίκεντρο τη μελέτη και ερμηνεία των κοινωνικών αλλαγών και ανασυνθέσεων, με στόχο την αμοιβαία κατανόηση μεταξύ παλιών και νέων κατοίκων της υπαίθρου και την αναζήτηση νέων επιπέδων ισορροπίας στη συνύπαρξή τους (βλ. Κουτσού, Ανθοπούλου 2008, Μωυσίδης 2010).

4.2. Πολιτισμικές εξελίξεις στον αγροτικό χώρο

Σύμφωνα με ένα γενικό ορισμό, πολιτισμός είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, των αξιών και πρακτικών που σχετίζονται όχι μόνο με την παραγωγή αλλά και με τη διασκέδαση/ψυχαγωγία, τις μεταφυσικές/φιλοσοφικές/θρησκευτικές αναζητήσεις, την ανάπτυξη τεχνών και επιστημών, τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και με τα κοινωνικά συστήματα οργάνωσης, διακυβέρνησης και κυριαρχίας.

Ο πολιτισμός είναι συνυφασμένος με την ανθρώπινη ύπαρξη, καθώς όλη η ανθρώπινη ιστορία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια των ανθρώπων να βελτιώσουν τη ζωή τους δημιουργώντας πολιτισμό. Ο πολιτισμός είναι η καθημερινή ζωή των ανθρώπων, αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση. Η οικονομική δραστηριότητα, ο τρόπος οργάνωσής της, ο κοινωνικός της χαρακτήρας έχει μια πολιτιστική διάσταση. Το ίδιο ισχύει για την πολιτική, τις κοινωνικές σχέσεις, το περιβάλλον, για τους νόμους και τους θεσμούς. Με αυτή την έννοια ο πολιτισμός είναι ποιοτικό χαρακτηριστικό κάθε ανθρώπινης πράξης και δημιουργίας, διαχέεται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων και δεν αποτελεί κάτι αυθύπαρκτο, ανεξάρτητο, «κάτι που μπορεί να περιμένει να έρθει η σειρά του» αφού ικανοποιηθούν πρώτα άλλες ανάγκες (Παπαϊωάννου 2003).

Η ενσωμάτωση των αγροτικών δομών της Ελλάδας στην εθνική και διεθνή οικονομία επιφέρει πολλαπλές αλλαγές για τις αγροτικές κοινωνίες, οι οποίες συντελούνται πλέον με όλο και ταχύτερους ρυθμούς και σε όλο και μικρότερα χρονικά διαστήματα. Οι λογικές και τα χαρακτηριστικά του αστικού τρόπου ζωής γίνονται κυρίαρχες, η ραγδαία εξέλιξη των μέσων επικοινωνίας και μεταφοράς αίρουν όχι μόνο την παραδοσιακή απομόνωση αλλά και τις διαφορετικότητες των τοπικών πολιτισμών (βλ. Μωυσίδης 2001).

Σ' αυτά τα πλαίσια, παρατηρείται η κυριαρχία των αστικών καταναλωτικών αναγκών και συμπεριφορών στις τοπικές κοινωνίες, όπως και οι αστικοί τρόποι οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου. Το ίδιο ισχύει βέβαια και σε ζητήματα που σχετίζονται με την αισθητική και με το περιβάλλον – φυσικό και δομημένο. Σε ό,τι αφορά τις καθημερινές κοινωνικές σχέσεις διαπιστώνεται μια ριζική μεταβολή, που εκφράζεται με την υποχώρηση της αλληλεγγύης, την αποστασιοποίηση (έως αδιαφορία) από τα κοινά, είτε σε επίπεδο τοπικών πολιτικών υποθέσεων είτε σε επίπεδο κοινού χώρου, και αντίθετα εμφανίζεται ένας άκρατος ατομικισμός και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται κυρίως στα οικογενειακά και ιδιωτικά (Παπαϊωάννου 2003).

Ταυτόχρονα, παραδοσιακές αντιλήψεις και πρακτικές συνυπάρχουν με τις νεωτερικές κοινωνικές και οικονομικές όψεις. Σε αρκετά χωριά της Κρήτης, για παράδειγμα, παρατηρείται ένας ιδιόρρυθμος διαχωρισμός μεταξύ των δύο φύλων. Οι άνδρες συνήθως βρίσκονται εκτός σπιτιού, είναι εξωστρεφείς και ενεργητικοί, ενώ οι γυναίκες παραμένουν στο σπίτι, στο παρασκήνιο, και είναι σιωπηλές. Αυτή η πολύ «αρσενική» ή φαλλοκρατική στάση και εμφάνιση της πλειονότητας των ανδρών σ' αυτές τις περιοχές έρχεται σε αντιδιαστολή με ένα περιβάλλον στο οποίο γίνεται χρήση σύγχρονων εργαλείων, αυτοκινήτων, υπολογιστών και λοιπών προϊόντων τεχνολογίας. Η συμπεριφορά και η εμφάνιση, ωστόσο, των νέων διαφοροποιείται ελαφρώς και ανταποκρίνεται σε πιο σύγχρονα πρότυπα (βλ. Alheit κ.α. 1998).

Όσον αφορά στη στάση της πολιτείας, η προσέγγιση των «πολιτιστικών της υπαίθρου» από τους αρμόδιους φορείς παραμένει δέσμια της θεώρησης «του πολιτιστικού» ως πεδίου διακριτού και απομονωμένου από τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις. Η έννοια του πολιτισμού συρρικνώνεται σε κάποιες πολιτιστικές δραστηριότητες, οι οποίες προσφέρονται προς κατανάλωση, συνήθως τους καλοκαιρινούς μήνες, και στη δημιουργία πολιτιστικών υποδομών (κέντρα νεότητας, πολιτιστικές λέσχες, συλλόγους, λαογραφικά μουσεία κλπ.). Κατά

συνέπεια οι πολιτιστικές πολιτικές σε εθνικό και τοπικό επίπεδο αναλώνονται σε διαδικασίες αναζήτησης και προβολής «παραδοσιακών» και «αυθεντικών» εκδηλώσεων, ανάγοντας έτσι τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς στη φολκλοροποίησή της, ενώ επίσης ο πολιτισμός αποσπάται από την καθημερινότητα και θεωρείται είδος πολυτελείας. Μερίδιο ευθύνης, όμως, φέρουν και οι ίδιοι οι πολίτες, καθώς σε πολλές περιπτώσεις δεν επιδεικνύουν αρκετό ενδιαφέρον για ζητήματα πολιτισμού αλλά αναμένουν από την πολιτεία να αναλάβει πολιτιστικές δράσεις. Σαν αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, η εγκατάσταση υποδομών που «παρέχουν κουλούρα» και η κατασκευή της «αγροτικής κουλούρας» ως φολκλόρ αδυνατούν να εναντιωθούν στη διάβρωση της τοπικής ταυτότητας και να θεραπεύσουν τα αισθήματα στέρησης που εκδηλώνουν οι νεώτερες γενιές κατοίκων της υπαίθρου στα ζητήματα της ψυχαγωγίας και του ελεύθερου χρόνου τους (βλ. Κανταντζόγλου, Κοβάνη 1999, Παπαϊωάννου 2003).

Είναι αναντίρρητο, λοιπόν, γεγονός ότι ο αγροτικός χώρος σαν κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ενότητα υπόκειται σε ραγδαίες και βαθιές αλλαγές που πηγάζουν από τη διαδικασία ολοκλήρωσης της ενσωμάτωσής του στις λογικές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Μουσιδής κ.α. 2002). Ο σχεδόν «βίαιος» αυτός κοινωνικός μετασχηματισμός των τοπικών κοινωνιών συντελείται εν μέρει κάτω από ισχυρές πιέσεις, λόγω του ανοίγματος και της έκθεσης των σχετικά κλειστών τοπικών κοινωνιών στις λογικές της ελεύθερης αγοράς, δίχως να υπάρξει ικανός χρόνος για εμφάνιση και ανάπτυξη δομών και αντιλήψεων που θα επέτρεπαν πιθανά μια πιο «φυσιολογική» αντιμετώπιση της νέας κατάστασης. Η σύγκρουση αυτή με την κοινωνική συνείδηση, με συστήματα αξιών και με ένα πολιτισμό που εμμένει στον παραδοσιακό του κοινωνικό χρόνο προκαλεί παρερμηνείες, αναδιπλώσεις και επιθετική διάθεση, που καταλήγει στην προσπάθεια περιφρούρησης και άμυνας κατά της εκσυγχρονιστικής εισβολής. Μερικές φορές μάλιστα φτάνει στα όρια του ακραίου τοπικισμού, που στην ουσία φέρει στοιχεία ανορθολογισμού, απομονωτισμού και καθυστέρησης (βλ. Παπαϊωάννου 2003).

Η διαδικασία αυτή κοινωνικού μετασχηματισμού αλλάζει ραγδαία τον τρόπο ζωής, την οικονομική δραστηριοποίηση, τα ήθη και τα έθιμα, τις αξίες και τον πολιτισμό της ελληνικής υπαίθρου. Παραδοσιακοί τρόποι παραγωγής εγκαταλείπονται βαθμιαία και πολυάριθμοι κύκλοι κοινωνικο-παραγωγικής δραστηριότητας φθίνουν σταδιακά και εξαφανίζονται τελικά, με αντίστοιχες επιπτώσεις στο λαϊκό πολιτισμό. Αυτός ο τεράστιος πλούτος παραγωγικών δομών και

διαδικασιών, παραδοσιακών τεχνών και επαγγελμάτων που επιβίωσαν στο πέρασμα των αιώνων φθίνουν και εξαφανίζονται, ούτως ώστε ο αγροτικός χώρος να συγχωνευτεί σε ένα παγκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό πολιτισμό (βλ. Λιοδάκης 2003).

Κεφάλαιο 5

Τεχνολογικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα και περιβαλλοντικά προβλήματα

5.1. Τεχνολογικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα

5.1.1. Μορφές αγροτικής τεχνολογίας

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των τεχνολογικών μετασχηματισμών του αγροτικού τομέα είναι σκόπιμο να σημειώσουμε ότι «με την αναφορά στην τεχνολογία γενικά ή την αγροτική τεχνολογία ειδικότερα θα πρέπει να εννοούμε το σύνολο των συγκεκριμένα και σκόπιμα διαμορφωμένων μέσων και αντικειμένων εργασίας, των οργανωτικών μορφών και μεθόδων παραγωγής, της ανθρώπινης γνώσης και της σχεδιασμένης διαχείρισης μέσων και μεθόδων, που αξιοποιούνται στην παραγωγή ορισμένων προϊόντων ή σκόπιμων αποτελεσμάτων. Με τον όρο τεχνολογική αλλαγή ή καινοτομία θα πρέπει αντίστοιχα να εννοήσουμε την αλλαγή (βελτίωση) σε ένα οποιοδήποτε από τα παραπάνω στοιχεία που συνθέτουν την τεχνολογία, περιλαμβάνοντας δηλαδή τις οποιεσδήποτε αλλαγές (βελτιώσεις) στα μέσα, στα αντικείμενα, στις μεθόδους και στην οργάνωση της παραγωγής-μεταφοράς-διανομής και κατανάλωσης, την επινόηση και παραγωγή νέων προϊόντων και την ανάπτυξη νέων αγορών.» (Λιοδάκης 1998: 35).

Η αγροτική τεχνολογία έχει υποστεί μια ραγδαία ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Επίσης, διαφοροποιείται γεωγραφικά ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής. Μερικές, ωστόσο, από τις βασικές μορφές αγροτικής τεχνολογίας είναι συνοπτικά: η εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής (τρακτέρ, θεριζοαλωνιστικές μηχανές, μηχανές επεξεργασίας εδάφους και σποράς ή συγκομιδής, αντλητικά συγκροτήματα, αμελκτικές μηχανές κλπ.), η ανάπτυξη συστημάτων άρδευσης, νέων μεθόδων καλλιέργειας ή συστηματικής κτηνοτροφίας, η χρήση χημικών λιπασμάτων, παρασιτοκτόνων και εντομοκτόνων, η χρήση βελτιωμένου πολλαπλασιαστικού υλικού (νέων ποικιλιών δέντρων και φυτών ή φυλών ζώων), όπως και οι τεχνολογίες των μεταφορών, της παραγωγής αγροτικών εισροών και της μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη των τεχνολογιών αυτών έχει οδηγήσει σε μια τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας

της αγροτικής εργασίας και των δεικτών της αγροτικής παραγωγής και ανάπτυξης. Η πρόοδος αυτή είναι, όμως, συνυφασμένη με τεράστια προβλήματα.

Κατ' αρχάς, ο τεχνολογικός μετασχηματισμός έχει αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της αγροτικής δραστηριότητας και τη μαζική έξοδο εκατομμυρίων εργαζομένων από τον αγροτικό τομέα, ενώ ο τεχνολογικός ανταγωνισμός έχει οδηγήσει στη συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής και του κεφαλαίου και κατά συνέπεια στην περιθωριοποίηση και οικονομική καταστροφή ενός τεράστιου αριθμού μικρομεσαίων κυρίως οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Σαν αποτέλεσμα των τεχνολογικών αλλαγών, οι αγροτικές παραγωγικές σχέσεις έχουν μετασχηματιστεί μερικά, οι διεθνείς αγορές εμφανίζουν έντονη αστάθεια, ενώ μεγάλες είναι και οι ανακατατάξεις στη χρήση γης και στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Επιπλέον, η εκτεταμένη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων έχει αυξήσει την εξάρτηση των αγροτών από την αγορά και έχει συμβάλει στην αποειδίκευση της αγροτικής εργασίας. Σημαντική συνέπεια των τεχνολογικών εξελίξεων στον αγροτικό τομέα είναι, επίσης, η καταστροφή ή η σοβαρή υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, φαινόμενο ιδιαίτερα έντονο τις τελευταίες, κυρίως, δεκαετίες (Λιοδάκης 1998).

Σε μεγάλο βαθμό, οι παραπάνω αρνητικές επιπτώσεις είναι απόρροια της υιοθέτησης του εντατικού στη χρήση πόρων, αγροχημικών και ενέργειας αμερικανικού προτύπου αγροτικής τεχνολογίας, όπως και της εφαρμογής του προτύπου της Πράσινης Επανάστασης, το οποίο αναπτύχθηκε από τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης, κατά τις αρχές του '60, για να αξιοποιηθεί στις υπανάπτυκτες χώρες, και με την επίλυση του έντονου επισιτιστικού τους προβλήματος να αποτρέψει πιθανότατες κοινωνικές εκρήξεις. Η τεχνολογία της Πράσινης Επανάστασης συνδυάζει τη χρήση ορισμένων βελτιωμένων σπόρων (κυρίως δημητριακών) υψηλής απόδοσης με έντονη εκμηχάνιση, χρήση λιπασμάτων και άρδευσης. Τα τεχνολογικά αυτά πρότυπα βιομηχανικής γεωργίας έχουν αυξήσει την εξάρτηση του αγροτικού τομέα από τα ορυκτά καύσιμα, καθιστώντας τον ευάλωτο στις αυξήσεις των τιμών του πετρελαίου και αυξάνοντας περαιτέρω τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, επιταχύνοντας κατ' επέκταση την κλιματική αλλαγή.

Η Πράσινη Επανάσταση, αν και παρουσιάζεται από του εμπλεκόμενους φορείς με τα πιο εντυπωσιακά χρώματα, έχει ευνοήσει ουσιαστικά μόνο τις τράπεζες, τις πολυεθνικές και τα τοπικά πολιτικά καθεστώτα των αναπτυσσόμενων χωρών, ενώ οι αγροτικές οικονομίες χιλιάδων ετών που βασίζονταν στην αυτοκατανάλωση έχουν καταστραφεί. Έχει δημιουργηθεί μια τάξη εύπορων αγροτών που εξαρτώνται από τις

δυτικές τεχνολογίες για την παραγωγή προϊόντων αποκλειστικά για εξαγωγή, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των κατοίκων των αγροτικών κοινοτήτων έχουν καταδικαστεί στην ανέχεια από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό της αγοράς και καταφεύγουν σαν πρόσφυγες στις μεγαλουπόλεις. Η καταστροφή, όμως, των αγροτικών οικονομιών συνεπάγεται και την καταστροφή του πολιτισμού των αναπτυσσόμενων χωρών (Bradford 1991).

Ένας ακόμη μύθος της Πράσινης Επανάστασης αφορά στις εντυπωσιακές αυξήσεις της παραγωγικότητας, καθώς οι σπόροι υψηλών αποδόσεων που συνιστούν βασικό στοιχείο του τεχνολογικού αυτού προτύπου γεωργίας απαιτούν τη χρήση μεγάλων ποσοτήτων συμπληρωματικών εισροών (λιπάσματα, φάρμακα, άρδευση), ενώ η αποκλειστικά ποσοτική μέτρηση της παραγωγικότητας αγνοεί τη μη ορατή εξωτερική ενός μεγάλου μέρους του κόστους από την αξιοποίηση τεχνολογικών διαδικασιών καταστροφικών ή εντατικών στη χρήση φυσικών πόρων. Είναι εμπειρικά αποδεδειγμένο ότι η χρήση οικονομικά και οικολογικά ακατάλληλης τεχνολογίας δεν προσφέρει λύση στο πρόβλημα της υπανάπτυξης, αντίθετα το οξύνει και το αναπαράγει, αφού συχνότατα η φτώχεια και η υπανάπτυξη είναι απόρροια της καταστροφής οικοσυστημάτων ή αναγκαίων πόρων για την επιβίωση και της εξωτερικής σημαντικού μέρους του κόστους που συνεπάγεται η χρήση τεχνολογιών όπως αυτές της Πράσινης Επανάστασης (Λιοδάκης 1998).

Πολύ σημαντική για τον αγρο-επισιτιστικό τομέα διεθνώς είναι επίσης η σημασία των σύγχρονων τεχνολογιών της μικροηλεκτρονικής, της πληροφορικής και της βιοτεχνολογίας, που τις τελευταίες δεκαετίες έχουν σημειώσει αλματώδη εξέλιξη και αναμένεται στο μέλλον να διαδραματίσουν κυρίαρχο ρόλο. Η πληροφορική και η χρήση του Η/Υ σε όλες τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή, μεταφορά, μεταποίηση και διακίνηση αγροτικών προϊόντων επεκτείνεται βαθμιαία και επιδρά στο μετασχηματισμό των αγροτικών διαδικασιών και σχέσεων, ενώ η βιοτεχνολογία, όπως θα δούμε παρακάτω, αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για τον αγροτικό τομέα. Ο συνδυασμός και η σύγκλιση ανάμεσα στην αυτοματοποίηση, την υπολογιστική τεχνολογία και τη βιολογία αναμένεται να οδηγήσει στο άμεσο μέλλον σε ραγδαίες εξελίξεις τόσο στη βιοτεχνολογία και τις επιστήμες της ζωής όσο και στην τεχνολογία των υπολογιστών (Λιοδάκης 1998).

Η σύγχρονη βιοτεχνολογία χρησιμοποιώντας κυρίως τις γενετικές τεχνολογίες, όπως την τεχνολογία του ανασυνδυασμένου DNA, επιτρέπει θεμελιακούς μετασχηματισμούς σε ζώντες οργανισμούς ούτως ώστε να αποκτήσουν

κάποια επιθυμητά χαρακτηριστικά. Οι τεχνολογίες αυτές που επιτρέπουν την ανταλλαγή γενετικού υλικού μεταξύ όλων των ζώντων οργανισμών, καθιστούν την παγκόσμια γενετική ποικιλότητα πρώτη ύλη για την έρευνα και την ανάπτυξη, ενώ εντείνουν και την απομάκρυνση της αγροτικής παραγωγής από το έδαφος, καθώς η παραγωγική διαδικασία μπορεί να πραγματοποιείται σε ένα βαθμό στο εργαστήριο. Οι επιπτώσεις από τις εφαρμογές της μοριακής βιολογίας και της γενετικής μηχανικής έχουν οδηγήσει σε μια εντονότερη συζήτηση και σε σοβαρά κοινωνικά διλήμματα, καθώς οι σύγχρονες βιοτεχνολογίες ανοίγουν τεράστιους ορίζοντες όχι μόνο για την αγροτική παραγωγή, αλλά και τη βιομηχανική παραγωγή, την παραγωγή τροφίμων, την υγειονομική φροντίδα και το περιβάλλον και δημιουργούν εντελώς νέες συνθήκες για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, εγείροντας νέες οικονομικές αντιθέσεις και κοινωνικές ανατροπές (βλ. Λιοδάκης 2002).

Η λίστα των νέων βιοτεχνολογιών στην αγορά έχει αυξηθεί κατακόρυφα τα τελευταία χρόνια. Σε ό,τι αφορά τον αγροτικό τομέα, πολυάριθμες είναι οι εφαρμογές τόσο των φυτικών βιοτεχνολογιών (με νέες ποικιλίες φυτών κυρίως ανθεκτικών σε ασθένειες και στη χρήση φυτοφαρμάκων), όσο και των ζωικών βιοτεχνολογιών (νέες φυλές ζώων που προορίζονται για αυξημένη παραγωγή γάλακτος, κρέατος, αλλά και φαρμακευτικών ουσιών) και των βιοτεχνολογιών στον τομέα παραγωγής τροφίμων. Πολλές από τις έρευνες αυτές λαμβάνουν χώρα χωρίς να είναι σε γνώση του κοινού ή να έχει προηγηθεί δημόσια συζήτηση, ενώ ένας μεγάλος αριθμός τεχνολογιών βρίσκεται μόλις μερικά χρόνια μακριά από την εμπορική εκμετάλλευση, γεγονός που καθιστά επιβεβλημένο τον προβληματισμό της κοινωνίας σχετικά με το μέλλον της βιοτεχνολογίας (βλ. Middendorf et al. 1998).

Ταυτόχρονα στα πλαίσια του παγκόσμιου αγροδιατροφικού συστήματος, έντονες είναι οι πιέσεις για την κατοχύρωση και προστασία των πνευματικών περιουσιακών δικαιωμάτων (ΠΠΔ) με πατέντες. Όμως, η εκτεταμένη αυτή προστασία θέτει σημαντικά οικονομικά, κοινωνικά και ηθικά διλήμματα, αφού αφορά όχι μόνο στην αποτελεσματικότητα και τη διάρκεια της προστασίας των ΠΠΔ, αλλά επεκτείνεται σε περιπτώσεις εφευρέσεων (που δε μπορούν να πατενταριστούν) και σε μορφές ζωής και βασικές γνώσεις για τις επιστημονικές ανακαλύψεις. Η τάση αυτή προκαλεί, επίσης, βασικές θεσμικές αλλαγές και απαιτεί σοβαρές κρατικές μεταρρυθμίσεις και έναν αυξημένο ρόλο των διεθνών οργανισμών, των εμπορικών συνθηκών και των συμφωνιών. Κυρίως, θα πρέπει να τονίσουμε ότι το πατεντάρισμα των ΠΠΔ συνεπάγεται ουσιαστικά τη μονοπωλιακή εκμετάλλευση από τις

πολυεθνικές εταιρείες της γνώσης και της πληροφορίας που συνδέεται με μια συγκεκριμένη επιστημονική/τεχνολογική καινοτομία, δηλαδή την οικειοποίηση των παραγωγικών προσπαθειών και των εμπειριών αιώνων των αγροτών και τη μετατροπή τους σε καπιταλιστικά κέρδη (Liodakis 2004).

Ο οποιοσδήποτε προβληματισμός, ωστόσο, σχετικά με τις κοινωνικές, τεχνικές και ηθικές πλευρές της βιοτεχνολογίας αλλά και της τεχνολογίας γενικότερα καταστέλλεται από όσους θεωρούν ότι η επιστήμη και η τεχνολογία είναι πέρα από τα όρια της πολιτικής συζήτησης, οι οποίοι παρουσιάζουν την αγροτική τεχνολογία σαν τη λογική, αναπόφευκτη έκβαση της αγροτικής έρευνας. Αυτή, όμως, η ρητορική της ουδετερότητας κρύβει μια σειρά από κοινωνικές αντιφάσεις, καθώς οι τεχνικές επιλογές είναι ταυτόχρονα και πολιτικές επιλογές, όχι απαραίτητα σύμφωνες με τις ουσιαστικές επιδιώξεις μιας ελεύθερης δημοκρατικής κοινωνίας. Οι σύγχρονες εξελίξεις στην τεχνολογία αντικατοπτρίζουν μια διαδικασία λήψης αποφάσεων στην οποία τα εμπορικά συμφέροντα κυριαρχούν πάνω στο κοινωνικό και περιβαλλοντικό συμφέρον (Middendorf et al. 1998).

Η κυρίαρχη ντετερμινιστική αυτή αντίληψη της τεχνολογίας, η οποία τη θεωρεί κοινωνικά ουδέτερη, σαν μία ανεξάρτητη, εξωτερική μεταβλητή, συνδέεται ουσιαστικά με ένα μεθοδολογικό θετικισμό και βλέπει την τεχνολογική αλλαγή σαν γραμμική εξέλιξη, απολυτοποιώντας τον (υποτιθέμενα ουδέτερο) τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και νομιμοποιώντας ιδεολογικά αυτό που στην πραγματικότητα αφορά αποκλειστικά και ειδικά στο τεχνολογικό πρότυπο του δυτικού καπιταλισμού, στερώνοντας παράλληλα τη δυνατότητα σύλληψης ή σοβαρής διερεύνησης οποιουδήποτε εναλλακτικού προτύπου τεχνολογικής ανάπτυξης. Ο σχεδιασμός, ωστόσο, και η ανάπτυξη της τεχνολογίας διαμορφώνεται και καθορίζεται κοινωνικά, στη βάση βέβαια ορισμένων αντικειμενικών δεδομένων και της ήδη υπάρχουσας τεχνολογικής υποδομής, αλλά κυρίρχα από την επικρατούσα ταξική δομή, τις επιδιώξεις ορισμένων συμφερόντων και τις ταξικές συγκρούσεις που σχετίζονται με την παραγωγή (Λιοδάκης 1998).

Με αυτό τον τρόπο οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ελέγχουν την έρευνα και τα προϊόντα της τεχνολογίας και εξελίσσονται σε βασικούς φορείς της διεθνοποίησης και συσσώρευσης μέσα στα γενικότερα πλαίσια του αγρο-επισιτιστικού συστήματος (Λιοδάκης 1998). Σ' αυτό συμβάλει και η προσπάθεια που καταβάλλεται για μονομερή προσανατολισμό των πανεπιστημίων προς την κάλυψη των αναγκών της αγοράς, που απλώς αναπαράγει την υφιστάμενη κυριαρχία του κεφαλαίου με την

υπαγωγή της παραγωγής νέας γνώσης και της εκπαίδευσης ανθρώπινου δυναμικού στις ανάγκες αποτελεσματικότερης λειτουργίας του υφιστάμενου συστήματος (Νικολαΐδης 2010). Ενώ, και ο ρόλος του κράτους δε μπορεί να ξεφεύγει από τη συνολική κοινωνική και οικονομική διαμόρφωση της τεχνολογίας, καθώς το κράτος έχει κυρίαρχο στόχο του την αναπαραγωγή των επικρατουσών καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Έτσι, η ανάπτυξη από το κράτος της έρευνας και της τεχνολογίας που θα χρησιμοποιηθεί από τον ιδιωτικό τομέα συνεπάγεται μια σημαντική κοινωνικοποίηση του σχετικού κόστους, γεγονός απόλυτα σύμφωνο με τον ταξικό χαρακτήρα του ίδιου του κράτους (Λιοδάκης 1998).

5.1.2. Τεχνολογικός μετασχηματισμός στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας και της Κρήτης

Συγκεκριμένα στην περίπτωση της Ελλάδας, η έντονη ανάπτυξη του καπιταλισμού στον εγχώριο αγροτικό τομέα κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει συμβάλει στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, ενώ οι ίδιες οι τεχνολογικές αλλαγές επηρέασαν σε ένα βαθμό τον κοινωνικό μετασχηματισμό του αγροτικού τομέα. Οι σχετικά βέβαια υψηλοί ρυθμοί τεχνολογικής μεταβολής των τελευταίων δεκαετιών στην ελληνική γεωργία οφείλονται στο χαμηλό επίπεδο εκκίνησης. Το σημερινό πάντως επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης δε μπορεί να θεωρείται επαρκώς ικανοποιητικό με βάση τις διεθνείς συγκρίσεις. Οι δυσμενείς συνθήκες συσσώρευσης και ανάπτυξης που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια και η επιδείνωση των όρων εμπορίου του αγροτικού τομέα από τις αρχές της δεκαετίας του '80 δημιουργούν προβλήματα στη διαδικασία τεχνολογικής ανάπτυξης και έχουν σαν αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την πτωτική τάση τόσο των συνολικών επενδύσεων στον τομέα όσο και των επενδύσεων σε αγροτικά μηχανήματα (Λιοδάκης 1998).

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην Ελλάδα η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου (ΑΕΠΚ) είναι σχετικά χαμηλή και αντιστοιχεί στο ήμισυ της συμμετοχής του στο ΑΕΠ. Εν αντιθέσει με την πλειοψηφία των χωρών της ΕΕ-15, που παρά την περιορισμένη συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ, η συμμετοχή στις ΑΕΠΚ κυμαίνεται σε διπλάσια έως 1,5 φορές μεγαλύτερα ποσοστά σε σχέση με τη συμμετοχή στο ΑΕΠ. Οι επιπτώσεις της περιορισμένης επενδυτικής δραστηριότητας στην ελληνική γεωργία συνδυαζόμενες με το χαμηλό βαθμό αξιοποίησης του εξοπλισμού αποτυπώνονται στη χαμηλή παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητα της αγροτικής

παραγωγής και στο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου των αγροτικών προϊόντων και των τροφίμων (Νικολαΐδης 2010).

Το πρότυπο ανάπτυξης και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού που έχει επιβληθεί στον εγχώριο αγροτικό τομέα συνδυάζει τα βασικά στοιχεία του δυτικού προτύπου (εντατικής) αγροτικής τεχνολογίας και ορισμένα στοιχεία του προτύπου της Πράσινης Επανάστασης. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει, πέρα από τις συνέπειες που αναφέραμε προηγούμενα στο παρόν κεφάλαιο, στην εξάρτηση των αγροτών από βιομηχανικές και εισαγόμενες εισροές, στην εξειδίκευση και στην επικράτηση μονοκαλλιεργειών, και κατά συνέπεια στην απώλεια αγροτικών πρακτικών και δεξιοτήτων, πολιτιστικών στοιχείων και γενετικών χαρακτηριστικών προσαρμοσμένων στο φυσικό περιβάλλον της χώρας, που είχαν διαμορφωθεί με παραγωγική προσπάθεια και εμπειρία αιώνων. Επιπλέον, τόσο οι στενά μηχανικές όσο και οι βιοχημικές τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται στην αγροτική παραγωγή είναι κυρίως εισαγόμενες και συχνά ακατάλληλες ή δύσκολα συμβατές και προσαρμόσιμες στις συγκεκριμένες ανάγκες της παραγωγής σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο. Αξιοσημείωτη είναι γενικά η ανισομέρεια του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού που συντελέστηκε μέχρι σήμερα, η οποία δημιούργησε συχνά ανεπιθύμητες ανισορροπίες στην ύπαιθρο. Ταυτόχρονα, περιορισμένες είναι και οι εφαρμογές των νέων τεχνολογιών, σε σχέση με τις διαγραφόμενες προοπτικές. Η πληροφορική έχει αξιοποιηθεί σε κάποιο βαθμό σε ορισμένα πεδία της αγροτικής παραγωγής ή στα δίκτυα διακίνησης και στην οργάνωση των αγορών αγροτικών προϊόντων, ενώ η βιοτεχνολογία έχει αναπτυχθεί και αξιοποιηθεί σε μεγαλύτερη έκταση, ιδιαίτερα στον τομέα του πολλαπλασιαστικού υλικού.

Εμπόδιο στη διαδικασία τεχνολογικών αλλαγών και στη διάδοση καινοτομιών στον ελληνικό αγροτικό τομέα αποτελεί και το μικρό μέγεθος, ο κατακερματισμός και ο οικογενειακός χαρακτήρας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, που εξακολουθεί να κυριαρχεί. Το κράτος, αν και έχει συντελέσει σημαντικά στη όποια τεχνολογική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, θέτει περαιτέρω εμπόδια στην ανάπτυξη αυτή, μέσω των ανεπαρκειών της κρατικής αγροτικής πολιτικής και των ανεπαρκειών στη χρηματοδότηση και την πιστωτική ενίσχυση των αγροτών. Ανεπιτυχής είναι η πολιτική του κράτους, επίσης, στα θέματα της παιδείας και της έρευνας που αφορά στην ανάπτυξη και τεχνολογική εξέλιξη του αγροτικού τομέα. Η όποια έρευνα πραγματοποιείται σε εθνικά πλαίσια καθορίζεται συνήθως εξωγενώς και ανεξάρτητα από τις πραγματικές ανάγκες της εγχώριας ή τοπικής αγροτικής

παραγωγής, εξαρτώμενη από τις δυνάμεις της αγοράς και τα διάφορα κοινοτικά προγράμματα. Σημαντικές είναι, τέλος, οι ανεπάρκειες στις δαπάνες για έρευνα, καθώς και το μικρό ποσοστό συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα στις δαπάνες αυτές (Λιοδάκης 1998).

Όσον αφορά σε συγκεκριμένες τεχνολογικές αλλαγές στον αγροτικό τομέα της Ελλάδας και της Κρήτης, παρατηρούμε ότι στο σύνολο της χώρας για το έτος 2006 από τα 33 εκατομ. στρ. καλλιεργούμενης έκτασης αρδεύονται 14,7 εκατομ. στρ., δηλαδή ποσοστό 44,5%, κάτι που συνιστά σημαντική εξέλιξη καθώς τα αντίστοιχα ποσοστά για το 1980 ήταν 26,7%, ενώ για το 1990 33,9%. Στην περιφέρεια Κρήτης το 2006 αρδεύονται 1,2 εκατομ. στρ. από τα 2,5 συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης, ποσοστό 48,1%, μεγαλύτερο όπως βλέπουμε από τον εθνικό μέσο όρο. Εντυπωσιακές είναι ωστόσο οι διαφορές στα ποσοστά αρδευόμενων εκτάσεων των επιμέρους νομών της Κρήτης, καθώς στο νομό Ηρακλείου αρδεύεται το 48,9% των καλλιεργούμενων εκτάσεων, στο νομό Λασιθίου το 67,6%, στο νομό Ρεθύμνης το 25,1% και στο νομό Χανίων το 47,8% (ΕΣΥΕ 2010).

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι, βοηθούντων και των κλιματολογικών συνθηκών, οι εκτάσεις θερμοκηπιακών καλλιεργειών στην Κρήτη αντιστοιχούν στο 38% των συνολικών σχετικών καλλιεργειών σε εθνικό επίπεδο. Όσον αφορά στη διανομαρχιακή κατανομή της συνολικής έκτασης με θερμοκήπια, το 51,6% βρίσκεται στο νομό Λασιθίου στην περιοχή της Ιεράπετρας, το 33,7% στο νομό Ηρακλείου κυρίως στην πεδιάδα της Μεσσαράς, το 13,1% στο νομό Χανίων και το υπόλοιπο 1,6% στο νομό Ρεθύμνης (ΕΣΥΕ 2010).

Η χρήση γεωργικών μηχανημάτων και ειδικότερα τρακτέρ και θεριζοαλωνιστικών στην ελληνική γεωργία ενώ έχει σημειώσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες πρωτοποριακούς για την Ευρώπη ρυθμούς ανάπτυξης, εξακολουθεί σε απόλυτα επίπεδα να παραμένει σε μία από τις τελευταίες θέσεις (Λιοδάκης 1998). Σε επίπεδο Κρήτης, αν και το ανάγλυφο της αγροτικής γης και ο υπερβολικός κατακερματισμός του αγροτικού κλήρου δεν ευνοούν ιδιαίτερα την εκμηχάνιση, η χρήση ορισμένων γεωργικών μηχανημάτων έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο. Επίσης, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι λόγω της γεωφυσικής διαμόρφωσης, της έκτασης και της εξειδίκευσης του αγροτικού τομέα η πλειονότητα των γεωργικών μηχανημάτων βρίσκονται στο νομό Ηρακλείου. Ωστόσο, σε σχέση με το σύνολο της χώρας ο αριθμός των γεωργικών μηχανημάτων της περιφέρειας Κρήτης είναι αρκετά χαμηλός, ενώ επίσης τα περισσότερα από τα διαθέσιμα τρακτέρ στην Κρήτη είναι

σχετικά μικρής ιπποδύναμης, ακριβώς λόγω της ορεινής διαμόρφωσης του μεγαλύτερου μέρους της γεωργικής γης. Εδώ θα πρέπει βέβαια να ληφθεί υπόψη ότι, ανεξάρτητα από τον αριθμό των διαθέσιμων μηχανικών μέσων, η ουσιαστική έκταση της εκμηχάνισης της αγροτικής παραγωγής περιορίζεται σημαντικά από το σχετικά χαμηλό βαθμό αξιοποίησης αυτών των μέσων, που θα πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της γεωργικής γης, αλλά και στον κατακερματισμό του αγροτικού κλήρου και τον καπιταλιστικό χαρακτήρα των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής (Λιοδάκης 2000).

Πέρα από τα χρησιμοποιούμενα μηχανικά μέσα, η τεχνολογική εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής αποτυπώνεται επίσης στην αυξανόμενη κατά τις τελευταίες δεκαετίες χρήση ορισμένων αγροτικών εισροών. Ειδικότερα, τόσο σε επίπεδο χώρας όσο και σε επίπεδο Κρήτης, ραγδαία είναι η αύξηση στη χρήση λιπασμάτων και γεωργικών φαρμάκων, ενώ και στον τομέα του πολλαπλασιαστικού υλικού έχουν πραγματοποιηθεί σοβαρές εξελίξεις που συνδέονται μερικά με την ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας.

Η τεχνολογική ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής ολοκληρώνεται, επίσης, μέσα στα πλαίσια της αγροτικής εκμετάλλευσης ή σε τοπικό επίπεδο από την καθημερινή παραγωγική εμπειρία. Με βάση την εμπειρία αυτή επιτυγχάνεται η πρακτική επίλυση απλών τεχνικών προβλημάτων, η άντληση τεχνογνωσίας και η επινόηση νέων παραγωγικών πρακτικών. Ταυτόχρονα, σημαντικό ρόλο στη διαδικασία ανάπτυξης και διάδοσης αγροτικής τεχνολογίας επιτελούν η άντληση σχετικών οδηγιών από αρμόδιους γεωπόνους ή γεωτεχνικούς, η γενικότερη πληροφόρηση και ενημέρωση των αγροτών, όπως και η αποφασιστική εμπλοκή πανεπιστημίων, ερευνητικών ιδρυμάτων και διάφορων πολυεθνικών επιχειρήσεων. Η σχέση του αγροτικού τομέα με τους εξωαγροτικούς αυτούς φορείς έχει ιδιαίτερη σημασία, ενώ θα πρέπει να σημειώσουμε την ύπαρξη ενός πυκνού πλέγματος εμπορικών επιχειρήσεων και δραστηριοτήτων που ελέγχονται κυρίως από μεγάλες πολυεθνικές εταιρείες, οι οποίες παράγουν και διαθέτουν στην αγορά εμπορεύματα που ενσωματώνουν συγκεκριμένες γεωργικές τεχνολογίες. Τα εμπορικά αυτά δίκτυα δεν καθορίζουν μόνο αποφασιστικά το χαρακτήρα της γεωργικής τεχνολογίας, αλλά παίζουν σε συνδυασμό με τους ιδιώτες γεωπόνους ένα κυρίαρχο ρόλο στην ενημέρωση των αγροτών και στον προσανατολισμό της τεχνολογικής ανάπτυξης. Σημαντική είναι επίσης η ύπαρξη διαφόρων σεμιναρίων που χρηματοδοτούνται από

εθνικούς ή συχνότερα από κοινοτικούς πόρους και στοχεύουν στην επιμόρφωση και κατάρτιση των αγροτών ή των συνεταιριστικών στελεχών (Λιοδάκης 2000).

Ειδικότερα όμως στην περίπτωση της Κρήτης, παρατηρούνται αρκετά παραγωγικά προβλήματα και ανάγκες των αγροτών σε τεχνικά μέσα, εισροές και τεχνογνωσία, που δεν αντιμετωπίζονται ή δεν ικανοποιούνται επαρκώς. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα ανεπαρκούς συμβουλευτικής/τεχνολογικής καθοδήγησης των αγροτών, ανεπαρκούς εφοδιασμού τους με κατάλληλα τεχνικά μέσα και εισροές και μη κατάλληλης και έγκαιρης αντιμετώπισης προβλημάτων που παρουσιάζονται στην αγροτική παραγωγή. Όλα τα παραπάνω έχουν συχνά σαν αποτέλεσμα την καταστροφή της παραγωγής και τεράστιες ζημιές για τους αγρότες που πλήττονται.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν δυνατότητες τεχνολογικής ανάπτυξης σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο, που δεν αξιοποιούνται πλήρως ή δεν ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις συγκεκριμένες ανάγκες της τοπικής αγροτικής παραγωγής. Η συμβολή των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων (του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου Κρήτης) και των ερευνητικών ιδρυμάτων του νησιού (Ινστιτούτο Υποτροπικών Φυτών και Ελιάς Χανίων, Ινστιτούτο Αμπέλου, Λαχανοκομίας και Ανθοκομίας Ηρακλείου, Ινστιτούτο Προστασίας Φυτών Ηρακλείου, Μεσογειακό Αγρονομικό Ινστιτούτο Χανίων (ΜΑΙΧ), Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) στο Ηράκλειο) στην τεχνολογική ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να υποτιμηθεί. Ωστόσο, οι δυνατότητες που δημιουργεί η σχετική έρευνα δεν αξιοποιούνται επαρκώς σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο και παρατηρείται ένα γενικότερο πρόβλημα σε ό,τι αφορά τη μεταφορά των ερευνητικών αποτελεσμάτων στην αγροτική παραγωγή (Λιοδάκης 2000).

Η συμβολή του κράτους στην ανάπτυξη της αγροτικής έρευνας και τεχνολογίας είναι καθοριστικής σημασίας προκειμένου να ξεπεραστούν τα πολλαπλά προβλήματα που έχουμε αναφέρει. Στο πλαίσιο αυτό απαιτείται η υπεράσπιση του δημόσιου χαρακτήρα της έρευνας και της εκπαίδευσης, ο απαγκλωβισμός των πανεπιστημίων από τη μονομερή σύνδεση με την αγορά, η παραγωγή και διάδοση της γνώσης ως δημόσιου αγαθού, η καλλιέργεια της κριτικής και ανεξάρτητης σκέψης. Απαραίτητη είναι όμως και η σύνδεση των ερευνητικών ιδρυμάτων με την αγροτική παραγωγή. Ταυτόχρονα, η επιστημονική κοινότητα οφείλει μέσω μιας διεπιστημονικής και πλουραλιστικής προσέγγισης να αναδείξει τις ιδεολογικές,

πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις των θεμάτων που σχετίζονται με την παραγωγή τροφίμων, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην πρόληψη δυσμενών και ενδεχομένως μη αναστρέψιμων καταστάσεων για την ανθρωπότητα (Νικολαΐδης 2010).

Το βάρος όμως μιας τέτοιας προσπάθειας τεχνολογικής ανάπτυξης του αγροτικού τομέα πέφτει αναγκαία κυρίως στην πλειοψηφία των μικρομεσαίων αγροτών ή αγροεργατών και στους άμεσα εμπλεκόμενους κοινωνικούς φορείς. Το αγροτικό κίνημα της χώρας θα πρέπει να διεκδικήσει σε εθνικό και διεθνές επίπεδο τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας εναλλακτικής και κατάλληλης τεχνολογίας. Η διαμόρφωση μιας κατάλληλης τεχνολογίας είναι αναγκαίο να υπερβαίνει τα κριτήρια και τις ανάγκες της αγοράς, να θέτει τις ταξικές διαστάσεις του ζητήματος και να στηρίζεται σε μια όχι στενά εθνική αλλά διεθνοποιημένη προσπάθεια. Επιπλέον, θα πρέπει να στοχεύει στη διασφάλιση και τη βελτίωση της απασχόλησης των αγροτών, στην οικονομική και κοινωνική ευημερία των αγροτών και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, στην προστασία και αναβάθμιση του περιβάλλοντος και όχι στο κέρδος του κεφαλαίου (Λιοδάκης 1998).

5.2. Τεχνολογικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό τομέα και περιβαλλοντικές επιπτώσεις

Όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου, η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής έχει κυριαρχήσει διεθνώς, μέσω της διάδοσης του αμερικανικού προτύπου γεωργίας και του προτύπου της Πράσινης Επανάστασης. Τα τεχνολογικά αυτά πρότυπα, που συνδυάζουν τη χρήση αγροχημικών (λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων), εκμηχάνισης, άρδευσης και βελτιωμένων σπόρων υψηλής απόδοσης, δεν έχουν διαδοθεί παντού στον ίδιο βαθμό. Στην Ελλάδα προωθήθηκε προοδευτικά από τη δεκαετία του '50 η εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά όπως και στις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού νότου ακολουθήθηκε ένα διαφορετικό και λιγότερο εντατικό πρότυπο γεωργικής ανάπτυξης από αυτό των χωρών του βορρά. Ωστόσο, και στο εσωτερικό της χώρας η εντατικοποίηση δεν υπήρξε ενιαία, καθώς σε άλλες περιοχές ο ρόλος της ήταν καθοριστικός, άλλες καθυστέρησαν να την ακολουθήσουν και άλλες έμειναν στο

περιθωρίο της. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι αρνητικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις της εντατικοποίησης της αγροτικής παραγωγής είναι πολλαπλές.

Βασικό παράγοντα για την αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα αποτελεί η χρήση λιπασμάτων, καθώς και η χρήση αγροτικών φαρμάκων, η οποία αυξάνεται λόγω της εισαγωγής φυτικών ποικιλιών υψηλής απόδοσης. Η εντατική, και ανεξέλεγκτη συχνά, χρήση λιπασμάτων (φωσφορικών και νιτρικών) και φυτοφαρμάκων σε συνδυασμό με την επιβάρυνση που προκύπτει από τα κτηνοτροφικά απόβλητα και τη βιομηχανική παραγωγή, έχουν οδηγήσει σε μια σοβαρή υποβάθμιση ή μόλυνση των υδάτινων πόρων (επιφανειακών και υπόγειων) και του εδάφους.

Στον ελληνικό αγροτικό τομέα η κατανάλωση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων είναι υψηλή, κυρίως στις πεδινές περιοχές με εντατική γεωργία. Ωστόσο, οι μελέτες στις οποίες η ρύπανση των νερών αποδίδεται στα χρησιμοποιούμενα χημικά λιπάσματα είναι περιορισμένες αλλά και ασαφείς ως προς το μερίδιο ευθύνης των γεωργικών δραστηριοτήτων. Σε ορισμένα υδάτινα επιφανειακά συστήματα της χώρας που γειτνιάζουν με αστικά κέντρα ή σε περιοχές με αναπτυσσόμενη βιομηχανική και γεωργική δραστηριότητα έχουν, πάντως, εκδηλωθεί πρόδρομα συμπτώματα ρύπανσης, ενώ σε περιοχές εντατικής γεωργίας έχει διαπιστωθεί ρύπανση των υπογείων υδάτων. Γενικότερα, η υιοθέτηση φιλικών στο περιβάλλον πρακτικών κατά τη λίπανση αντιμετωπίζει σοβαρά εμπόδια στην Ελλάδα. Σε ό,τι αφορά τη χρήση φυτοφαρμάκων στην ελληνική γεωργία, οι έλεγχοι των υπολειμμάτων φυτοφαρμάκων στα γεωργικά προϊόντα δεν είναι συστηματικοί, ενώ και οι μελέτες για τις επιπτώσεις τους στα οικοσυστήματα είναι εξαιρετικά λίγες και μη αντιπροσωπευτικές (Μπεόπουλος, Σκούρας 1999).

Οι απαιτήσεις για άρδευση από τις εντατικές καλλιέργειες ιδίως στις περιοχές με ξηρό κλίμα έχουν οδηγήσει σε μια υπερεκμετάλλευση των διαθέσιμων υδάτινων πόρων και σε συνδυασμό με τις ραγδαία μεταβαλλόμενες κλιματικές συνθήκες επιτείνουν το πρόβλημα της λειψυδρίας, που απειλεί το μέλλον του αγροτικού τομέα και όχι μόνο (Λιοδάκης 2011). Στην Ελλάδα, η πολύ μεγάλη αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων τις τελευταίες δεκαετίες καταδεικνύει τη σημασία της άρδευσης, που στις κλιματικές συνθήκες της χώρας επιτρέπει στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις να αυξήσουν τις αποδόσεις, να διαφοροποιήσουν τις καλλιέργειες, να δώσουν κανονικότητα και καλύτερη ποιότητα. Οι αυξανόμενες ανάγκες σε αρδευτικό νερό, σε συνδυασμό με την έλλειψη ολοκληρωμένων

υδρολογικών μελετών στις περισσότερες περιοχές καθώς και την ανεξέλεγκτη και χωρίς προγραμματισμό χρησιμοποίηση του νερού, οδηγούν στην εξάντληση αυτού του φυσικού πόρου. Σε πολλές παραθαλάσσιες πεδινές ζώνες, η ελάττωση της τροφοδοσίας των υπογείων νερών έχει σαν αποτέλεσμα τη διείσδυση θαλασσινού νερού στο χώρο του γλυκού και σε υφαλμύρωση των υδροφόρων. Επιπλέον, η επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και των αρδεύσεων μπορεί να θεωρηθεί δείκτης της πίεσης που ασκεί η γεωργία στους υγροτόπους. Οι αγρότες στις μέρες μας, προκείμενου να αξιοποιήσουν τις γεωργικές δυνατότητες που τους προσφέρει η συχνά πεδινή και εύφορη ζώνη γύρω από τους υγροτόπους, πλησιάζουν όλο και περισσότερο στον πυρήνα τους, ενώ κατακρατώντας ή ακόμη αντλώντας το νερό που είναι καθοριστικής σημασίας για την επιβίωση και διατήρησή τους, τους οδηγούν σε κατακερματισμό και αποξήρανση. Εξάλλου, προβλήματα δημιουργεί στους υγροτόπους η μεταφορά ρυπαντικών ουσιών (λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων κλπ.), που θέτουν σε κίνδυνο τα είδη άγριας ζωής (Μπεόπουλος, Σκούρας 1999).

Η εξάρτηση της σύγχρονης εντατικής γεωργίας από την κατανάλωση πετρελαίου (σαν καύσιμο αλλά και για την παραγωγή λιπασμάτων) έχει αυξήσει τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, συμβάλλοντας στην κλιματική αλλαγή. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η γεωργία ευθύνεται για το 10 με 12% των ετήσιων παγκόσμιων εκπομπών αερίων υπεύθυνων για το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Ταυτόχρονα, λόγω της διεθνούς ανησυχίας για τη διαρκή αύξηση των τιμών του πετρελαίου, αλλά και της γενικότερης στροφής προς τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, οι κυβερνήσεις των ΗΠΑ και των χωρών της ΕΕ επιχορηγούν τις καλλιέργειες για την παραγωγή βιοκαυσίμων. Μόνο μέσα στο 2007, εκτάσεις στις οποίες καλλιεργούνταν το 30% της παραγωγής καλαμποκιού των ΗΠΑ, που αντιστοιχεί στο 12% της παγκόσμιας παραγωγής καλαμποκιού, αντικαταστάθηκαν από καλλιέργειες για την παραγωγή αιθανόλης. Αυτή ωστόσο η πολιτική για τη παραγωγή βιοκαυσίμων είναι οικονομικά ασύμφορη, δε μειώνει υποχρεωτικά τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα, ενώ έχει οδηγήσει σε ανταγωνισμό για τη χρήση της γης, των υδάτων και άλλων απαραίτητων εισροών της αγροτικής παραγωγής (Woodhouse 2010).

Αλλά και η γενικότερη ανάπτυξη των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (ΑΠΕ) έχει προκαλέσει ανταγωνισμό ως προς τις χρήσεις της γης. Πέρα από τα προφανή οφέλη από την ανάπτυξη των ΑΠΕ, η συχνά ανεξέλεγκτη εγκατάσταση σταθμών παραγωγής ενέργειας έχει προκαλέσει διεθνώς τις αντιδράσεις των τοπικών κοινοτήτων. Πολλά είναι τα αντίστοιχα παραδείγματα στην Ελλάδα και στην Κρήτη,

με του κατοίκους αγροτικών περιοχών να κινητοποιούνται ενάντια στην εγκατάσταση αιολικών πάρκων και φωτοβολταϊκών σε καλλιεργούμενες εκτάσεις και βοσκότοπους (βλ. Πετράκης 2010).

Η μείωση της γονιμότητας της γεωργικής γης και η διάβρωση του εδάφους συνδέονται άμεσα με τις ακολουθούμενες πρακτικές των μονοκαλλιεργειών και της εντατικής χρήσης ανόργανων λιπασμάτων, οι οποίες διακόπτουν τους φυσικούς κύκλους του άνθρακα και των θρεπτικών συστατικών (βλ. Mayumi 1991). Στην Ελλάδα, πάντως, η διάβρωση θεωρείται από παλιά ένα από τα κύρια περιβαλλοντικά προβλήματα. Σύμφωνα με κοινοτικές μελέτες το 29,8% της έκτασης της χώρας παρουσιάζει έντονη διάβρωση, κάτι που την κατατάσσει στις χώρες της Ευρώπης με τα μεγαλύτερα ποσοστά διάβρωσης. Πρόκειται για πρόβλημα που συνδέεται, αφενός, με τις επικρατούσες στη χώρα φυσικές συνθήκες αλλά και με την ανθρώπινη διαχείριση αυτού του περιβάλλοντος. Καθοριστική συνδρομή στην εκδήλωση της διάβρωσης έχουν οι πολλές πυρκαγιές, η βοσκή των καμένων εκτάσεων μετά τις πυρκαγιές, η υπερβόσκηση πολλών βοσκότοπων και η ασυμβατότητα στις χρήσεις γης (π.χ. καλλιέργεια εκτάσεων με μεγάλες κλίσεις χωρίς μέτρα αντιδιαβρωτικής προστασίας). Επιπλέον, η εγκατάλειψη των εκμεταλλεύσεων – κυρίως των «περιθωριακών» από άποψη παραγωγικών δυνατοτήτων ειδικά σε μειονεκτικές περιοχές – αυξάνει την επιφανειακή απορροή και τη διάβρωση, επειδή οι αναβαθμίδες καταρρέουν και δε λαμβάνονται μέτρα συντήρησης (Μπεόπουλος, Σκούρας 1999).

Οι δασικές πυρκαγιές, σύνηθες φαινόμενο στη Μεσόγειο, ευνοούν, όπως αναφέραμε προηγουμένως, τη διάβρωση των εδαφών αλλά αποτελούν επίσης το σοβαρότερο κίνδυνο για τα ελληνικά δάση. Μετά τις πυρκαγιές, οι δασικές εκτάσεις κινδυνεύουν από παράνομες καταλήψεις-εκχερσώσεις, εξαιτίας της απουσίας ενός αποτελεσματικού νομικού συστήματος προστασίας της δασικής γης, ιδιαίτερα στις παραλιακές και περιαστικές περιοχές, όπου η γη απέκτησε μεγάλη οικοπεδική αξία (Μπεόπουλος, Σκούρας 1999). Μεγάλη είναι, όμως, και η καταστροφή στις καλλιέργειες σε όλη τη χώρα από τις πυρκαγιές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Κρήτης, όπου κάθε καλοκαίρι γίνονται στάχτη χιλιάδες στρέμματα ελαιοκαλλιεργειών, γεγονός που αποτελεί τεράστιο πλήγμα για την αγροτική παραγωγή του νησιού.

Ωστόσο η πλειοψηφία των ελλήνων αγροτών δε δείχνει το απαιτούμενο ενδιαφέρον για τα περιβαλλοντικά προβλήματα που επιφέρουν οι προαναφερθείσες γεωργικές πρακτικές, ενώ και η πολιτεία, μέσω των φορέων άσκησης της αγροτικής πολιτικής, δίνει έμφαση στη περαιτέρω εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής προκειμένου να μειωθεί το χάσμα με τις χώρες της βόρειας Ευρώπης. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η Ελλάδα, πριν από την είσοδό της στην ΕΕ, δεν είχε εφαρμόσει ειδικά εθνικά μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος από τις αγροτικές δραστηριότητες. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, όμως, όλο και πιο συχνά καλείται να εφαρμόσει την αγρο-περιβαλλοντική πολιτική της ΕΕ, αντιμετωπίζοντας ωστόσο σοβαρά προβλήματα στην εφαρμογή των κοινοτικών κανονισμών. Ανασταλτικό παράγοντα αποτελεί και το γεγονός ότι η αγρο-περιβαλλοντική πολιτική της ΕΕ στηρίζεται κυρίως στις εμπειρίες εθνικών περιβαλλοντικών πολιτικών των χωρών της βόρειας Ευρώπης, πολιτική που δεν αντιστοιχεί στα πραγματικά περιβαλλοντικά προβλήματα γεωργικής προέλευσης της χώρας (Μπεόπουλος, Σκούρας 1999).

Το πρόβλημα, όμως, έχει μεγαλύτερες διαστάσεις, καθώς η οικολογική αυτή υποβάθμιση προκύπτει κατά βάση από τα εγγενή χαρακτηριστικά του κυρίαρχου πλέον καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά και από τις πολιτικές καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού και το συγκεκριμένο πρότυπο ανάπτυξης που ακολουθήθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες (Λιοδάκης 2011). Είναι, ωστόσο, προφανές ότι σε περιβαλλοντικούς όρους η προοπτική του υφιστάμενου συστήματος παραγωγής τροφίμων παρά τις μεγάλες επιδόσεις του είναι αδιέξοδη, καθώς υποσκάπτει τις φυσικές προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή του, ενώ με αυξανόμενο ρυθμό υποβαθμίζει τις παραγωγικές και διατροφικές επιλογές των μελλοντικών γενεών (Νικολαΐδης 2010).

Κεφάλαιο 6

Πολιτικές για τον αγροτικό τομέα και προοπτικές ανάπτυξής του

6.1. Αγροτικές πολιτικές

6.1.1. Κρατικές αγροτικές πολιτικές

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, η κοινωνικοοικονομική κατάσταση του αγροτικού τομέα της Κρήτης είναι κάθε άλλο παρά ικανοποιητική, ενώ οι διαγραφόμενες αναπτυξιακές προοπτικές είναι μάλλον δυσοίωνες. Μεγάλο μερίδιο ευθύνης για τις δυσμενείς αυτές εξελίξεις φέρει η πολιτική που ακολουθήθηκε στον τομέα της αγροτικής ανάπτυξης γενικότερα και σε ό,τι αφορά τα βασικά γεωργικά προϊόντα της Κρήτης ειδικότερα. Πιο συγκεκριμένα οι ευθύνες αφορούν στις υποδομές και τις υπηρεσίες στήριξης της αγροτικής ανάπτυξης, στις συνθήκες και τους επαχθείς όρους της αγροτικής πίστης που επιβαρύνουν σημαντικά το συνολικό κόστος και την ανταγωνιστικότητα της αγροτικής παραγωγής, στη δυσμενή εξέλιξη των αγροτικών τιμών και των όρων εμπορίου του αγροτικού τομέα, στη δημοσιονομική, εισοδηματική, ασφαλιστική-προνοιακή και εκπαιδευτική πολιτική του αγροτικού τομέα, στο πρότυπο του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού που προωθήθηκε στον αγροτικό τομέα με τη συγκεκριμένη αυτή πολιτική και, τέλος, στις βασικές επιλογές που καθόρισαν τον τρόπο ένταξης και την ολοκλήρωση της κρητικής και εθνικής γεωργίας στα πλαίσια της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας οικονομίας (Λιοδάκης 2000).

Σε εθνικό επίπεδο, το έλλειμμα αναπτυξιακής πολιτικής αφήνει άλυτα τα προβλήματα του ελληνικού αγροτικού τομέα, τα οποία επανέρχονται διαρκώς με όλο και πιο πιεστικό τρόπο. Η ασκούμενη αγροτική πολιτική αδυνατεί να συλλάβει το βαθύτερο νόημα των αλλαγών στο αγροδιατροφικό σύστημα, με αποτέλεσμα οι εξαγγελίες της να διαπνέονται από ρητορικά σχήματα. Ακόμη όμως και όταν διατυπώνονται ορθές πολιτικές υπάρχει πλήρης αδυναμία υλοποίησής τους. Ένας συνδυασμός αδράνειας, αναχρονιστικών νοοτροπιών, παγιωμένων συμφερόντων, μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων, χαμηλού και ξεπερασμένου επιπέδου γνώσεων που διατρέχει όλα τα επίπεδα, ακυρώνει στην πράξη πολλές καλές προθέσεις και πολιτικές (Νικολαΐδης 2010).

Η κρατική παρέμβαση στον ελληνικό αγροτικό τομέα ήταν αρκετά ισχυρή, ιδιαίτερα μέχρι τη δεκαετία του '70, και περιελάμβανε την ανάπτυξη της αναγκαίας υλικής και θεσμικής υποδομής, κοινωνική ασφάλιση, προμήθεια ή επιδότηση εισροών, γεωργικές εφαρμογές και επιδοτούμενη αγροτική πίστη. Μετά τη δεκαετία του '70, και κυρίως μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981, ακολουθήθηκε μια επιλεκτική κρατική απορρύθμιση και ένα μεγάλο μέρος της αγροτικής πολιτικής μεταβιβάστηκε στην κοινή αγροτική πολιτική της ΕΕ. Ωστόσο, το ελληνικό κράτος εξακολουθεί να παίζει έναν αξιόλογο ρόλο στη γεωργία (Λιοδάκης 2000α).

Στα πλαίσια των διεθνών συνθηκών και του προτύπου ανάπτυξης που έχει επιβληθεί, ιδιαίτερα μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του '80 μια μεταστροφή του εμπορικού ισοζυγίου αγροτικών προϊόντων της χώρας από πλεονασματικό σε ελλειμματικό, έλλειμμα που έκτοτε βαίνει αυξανόμενο. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι εισαγωγές αγροτικών προϊόντων το 2009 ανήλθαν σε 6,5 δις ευρώ.

Με την όλο και μεγαλύτερη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, το άνοιγμα των αγορών, και την οικονομική ολοκλήρωση μέσα στην ΕΕ, ασκείται ιδιαίτερα στις περιφέρειες με λιγότερο αναπτυγμένη γεωργία όπως η Κρήτη μια εντεινόμενη ανταγωνιστική πίεση στους αγρότες, και η διάθεση των αγροτικών τους προϊόντων γίνεται όλο και πιο προβληματική. Ταυτόχρονα, τα ίδια αναπτυξιακά πρότυπα επιβάλλουν την εντεινόμενη εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, τη ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού, η οποία λειτουργεί σε βάρος της γεωργίας, αλλά και τον περιορισμό των τοπικών ή περιφερειακών οικονομικών διασυνδέσεων του αγροτικού τομέα και μια αποδιαρθρωμένη ανάπτυξη που αποκλίνει σταθερά από την αναγκαία και οργανικά ολοκληρωμένη ανάπτυξη σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Κάτω λοιπόν από την πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού, της εξειδίκευσης και της πτωτικής τάσης των τιμών στα περισσότερα αγροτικά προϊόντα, ο αγρότης περιφερειών όπως η Κρήτη είναι αναγκασμένος να παράγει και να πουλάει στην αγορά όλο και περισσότερα προϊόντα για να μπορέσει να επιβιώσει οικονομικά. Μέσα στις γενικότερες αυτές συνθήκες, περιορίζονται οι αναπτυξιακές προοπτικές και η βιωσιμότητα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων της Κρήτης, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα για την αναπαραγωγή του αγροτικού τομέα του νησιού (Λιοδάκης 2000).

6.1.2. Ευρωπαϊκές και διεθνείς αγροτικές πολιτικές

Με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, η ελληνική γεωργία πέρασε από μία συντηρούμενη με εθνικούς πόρους αγροτική πολιτική στο προστατευτικό καθεστώς της κοινής αγροτικής πολιτικής. Συγχρόνως εντάχθηκε στο ανταγωνιστικό πλαίσιο της κοινής ευρωπαϊκής αγοράς, η οποία πλέον μέσω πολυμερών και διμερών εμπορικών συμφωνιών έχει ενσωματωθεί σε πολύ σημαντικό βαθμό στην παγκόσμια αγορά.

Στην αρχή της δεκαετίας του '80 η ΚΑΠ βρισκόταν στο απόγειο της ισχύος της. Οι προστατευτικοί της μηχανισμοί κάλυψαν (ύστερα από τις επιτυχείς πρώτες μεταενταξικές διαπραγματεύσεις) τα βασικά εγχώριά μας προϊόντα, και η άμεση και έμμεση στήριξη της ΚΑΠ έφτασε να συνεισφέρει κοντά στο 50% στο καθαρό γεωργικό οικογενειακό εισόδημα της χώρας. Η όποια παθητικότητα του γεωργικού εμπορικού ισοζυγίου με τις άλλες χώρες της Κοινότητας υπερκαλύφθηκε από τις χρηματικές και συναλλαγματικές εισροές του γεωργικού Ταμείου. Έτσι, η ΚΑΠ εξελίχθηκε σε ισχυρό στήριγμα της ελληνικής οικονομίας. Με εξαίρεση πάντως την αιγοπροβατοτροφία και την ελαιοκαλλιέργεια, ο κύριος όγκος των επιδοτήσεων της ΚΑΠ ευνόησε τις εύφορες πεδινές περιοχές και τις μεγάλες καλλιέργειες (βαμβάκι, τεύτλα, σιτηρά, βιομηχανική τομάτα, ροδάκινα, σουλτανίνα, καπνά). Στις ευνοημένες από την ΚΑΠ περιοχές δημιουργήθηκε μια νέου τύπου επαγγελματική γεωργία, εκμηχανισμένη, διεκδικητική και εν μέρει παραοικονομική (στο μέτρο που απασχολεί παράνομους μετανάστες, που πραγματοποιεί άτυπες ενοικιάσεις γης και φοροδιαφεύγει). Η εντατικοποίηση των καλλιεργειών έγινε όμως, όπως είδαμε και στο 5^ο κεφάλαιο της εργασίας, σε βάρος του φυσικού περιβάλλοντος, με εξάντληση των υδάτινων πόρων και σε βάρος της ποιότητας των αγροτικών προϊόντων. Η παραγωγή σε διάφορες περιπτώσεις εξελίχθηκε σε κυνήγι επιδοτήσεων και αδιαφορία για τα δεδομένα της αγοράς (Κόρακας 2001).

Κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών παρουσίας της Ελλάδας στην ΕΟΚ, οι ενδοαγροτικές διαφορές και οι διαφορές σε περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο μεταξύ των κρατών μελών δεν έφταναν ιδιαίτερης προσοχής. Η επίκληση τότε της ανάγκης να λαμβάνεται υπόψη η διαφορετικότητα στην εφαρμογή της διαρθρωτικής ΚΑΠ ηχούσε αιρετικά. Ωστόσο, τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, στη συνέχεια, καθιέρωσαν την αρχή της ολοκληρωμένης περιφερειακής ανάπτυξης. Τη μεγαλύτερη πάντως διαφορά έκαναν τα πρώτα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης, που έφεραν την προσωπική σφραγίδα του J. Delors. Όχι μόνο λόγω των πολύ υψηλών

κοινοτικών χρηματοδοτήσεων, αλλά και λόγω της εφαρμογής πρωτόγωνων για τα ελληνικά δεδομένα διαδικασιών προγραμματισμού. Παρά τα λάθη, τα προβλήματα και τις όποιες καθυστερήσεις, άνοιξαν νέοι ορίζοντες για τη χώρα στο σύνολό της και για την ελληνική ύπαιθρο (Κόρακας 2001).

Η ανορθολογική και καταχρηστική, όμως, χρήση των επιδοτήσεων της ΕΕ εμπόδισε την αναδιάρθρωση και διατήρησε τις παραδοσιακές δομές του ελληνικού αγροτικού τομέα, αδρανοποίησε τα αναπτυξιακά αντανakλαστικά και δε συνοδεύτηκε από ουσιαστικό εκσυγχρονισμό, συντηρώντας ή ακόμη και αυξάνοντας τους παραγωγούς επιδοτούμενων καλλιεργειών μη ικανών να σταθούν αυτοδύναμα στην αγορά. Ταυτόχρονα, η εξάρτηση των παραγωγών από τις επιδοτήσεις είχε πολύ σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις, καθώς αλλοίωσε την παραγωγική κουλτούρα που υπήρχε στις αγροτικές περιοχές. Οι αγρότες πολλών περιοχών – όπως συνέβη σε μεγάλο βαθμό στην περίπτωση της Κρήτης – στράφηκαν σε αντιπαραγωγικές, και πολλές φορές παράνομες, πρακτικές προκειμένου να εξασφαλίσουν τη χρηματοδότηση από την ΕΕ, εγκαταλείποντας παραδοσιακές πρακτικές αιώνων αλλά και την όποια προοπτική για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό. Κατά συνέπεια, η επερχόμενη μείωση των επιδοτήσεων επέφερε σε πολλές περιπτώσεις τη διολίσθηση σε εγκληματικές δραστηριότητες – με την Κρήτη να αποτελεί ξανά παράδειγμα -, αφού οι αγρότες έχουν απομακρυνθεί από την παραγωγική λογική.

Αναμφίβολα οι ίδιοι οι παραγωγοί έχουν ευθύνες γι' αυτό το αδιέξοδο, αυτές όμως που τους αναλογούν. Υψηλότερα από αυτούς στην πυραμίδα των ευθυνών βρίσκονται οι συνεταιριστικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, ενώ στην κορυφή βρίσκονται οι κεντρικές υπηρεσίες της πολιτείας και οι εκάστοτε κυβερνήσεις, οι οποίες μεταχειρίστηκαν τον αγροτικό τομέα με πελατειακές λογικές προς ίδιον όφελος, για την πολιτική, δηλαδή, αναπαραγωγή τους (Νικολαΐδης 2010). Έτσι, η απουσία της κεντρικής εξουσίας που μέσα από τους φορείς και τη σχεδιασμένη πολιτική της θα έκανε πιο αποτελεσματική την αξιοποίηση των πόρων της ΕΕ, αλλά και οι επιλογές και η συμφωνία της σε αρνητικές πολιτικές της ΚΑΠ φέρει το σημαντικότερο μέρος της ευθύνης για την αποτυχία και τις υστερήσεις (βλ. Μωυσίδης 2011).

Οι πολιτικές, ωστόσο, της ΕΕ για τον αγροτικό τομέα επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις αποφάσεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), ο οποίος παίζει κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία απελευθέρωσης της παγκόσμιας αγοράς αγροτικών προϊόντων. Απαρχή της οργάνωσης του διεθνούς εμπορικού συστήματος

με σημείο αναφοράς την εμπορία αγαθών είναι η Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT), η οποία υπογράφηκε το 1947 υπό την ομπρέλα του ΟΗΕ. Από την ιδρυτική στιγμή της GATT ως την υπογραφή της νέας GATT το 1994 και την ίδρυση του ΠΟΕ το 1995 διεξήχθησαν οκτώ γύροι διαπραγματεύσεων, ενώ ο τρέχον Γύρος της Ντόχα βρίσκεται σε εξέλιξη από το 2001. Ο ΠΟΕ απαρτίζεται από 157 κράτη μέλη και συνιστά διεθνή κρατο-κεντρικό οργανισμό, δηλαδή οι αποφάσεις λαμβάνονται κατόπιν διαπραγματεύσεων μεταξύ των κρατών μελών. Η ΕΕ αντιπροσωπεύεται ενιαία στον ΠΟΕ μέσω της κοινής εξωτερικής εμπορικής πολιτικής (Παπαστάμκος, Χωραφά 2007).

Στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου εντάχθηκαν πλήρως από το 1994 στο πλαίσιο του Γύρου της Ουρουγουάης και τα προϊόντα του αγροτικού τομέα, και πλέον οι κανόνες του διεθνούς εμπορίου τείνουν να κυριαρχήσουν επί των όρων παραγωγής και εμπορίας για το σύνολο σχεδόν της αγροτικής παραγωγής. Αυτό συντελείται με μια σειρά αλληλένδετων εξελίξεων, όπως η απορρύθμιση των λειτουργιών του κράτους, η μείωση της εσωτερικής στήριξης στην αγροτική παραγωγή, η μείωση των δασμών και των εξαγωγικών επιδοτήσεων και η απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, που σαν συναθροιστικό αποτέλεσμα έχουν την αυξανόμενη έκθεση του αγροτικού τομέα στο διεθνή ανταγωνισμό, γεγονός που λειτουργεί προφανώς προς όφελος των αναπτυγμένων οικονομιών. Σημαντική πτυχή της λειτουργίας του ΠΟΕ αποτελεί η θέσπιση προδιαγραφών σχετικά με την ασφάλεια των τροφίμων και η κατοχύρωση πνευματικών δικαιωμάτων που σχετίζονται με την παραγωγή τροφίμων. Προς την κατεύθυνση αυτή λειτουργούν διάφορες επιτροπές που επεξεργάζονται και συντάσσουν κώδικες, πρωτόκολλα και συμφωνίες, ενώ σημαντικές αποφάσεις τεκμηριώνονται και λαμβάνονται από διορισμένους ειδικούς-τεχνοκράτες, με ταυτόχρονο περιορισμό του δημοκρατικού ελέγχου των διαδικασιών. Όλα τα παραπάνω αποτελούν πεδίο έντονης αντιπαράθεσης συμφερόντων, με την εμπλοκή των πολυεθνικών εταιρειών να είναι ιδιαίτερα έντονη, καθώς προσπαθούν να επιβάλλουν και θεσμικά την οικονομική τους ισχύ και την τεχνολογική τους υπεροχή (Νικολαΐδης 2010).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση όχι πάντα πρόθυμα και χωρίς εσωτερικές αντιθέσεις έχει προσχωρήσει ουσιαστικά στην πολιτική για απελευθέρωση του εμπορίου των αγροτικών προϊόντων στο πλαίσιο του ΠΟΕ. Η εξέλιξη των δαπανών της ΕΕ από τη δεκαετία του 1980 μέχρι το 2002, ήδη πριν την αναθεώρηση ορόσημο της ΚΑΠ το 2003, εμφανίζει σαφή τάση μείωσης της στήριξης της παραγωγής και του εμπορίου

των αγροτικών προϊόντων. Η ΚΑΠ αρχικά απορροφούσε για επιδοτήσεις το μεγαλύτερο μέρος των πόρων του Κοινοτικού Προϋπολογισμού. Το σχετικό όμως ποσοστό μειώθηκε διαχρονικά από 70% στα μέσα της δεκαετίας του '80 σε 34% την περίοδο 2007-2013. Παρά τη μείωση αυτή, το μερίδιο των επιδοτήσεων στο ελληνικό γεωργικό εισόδημα αυξήθηκε από 27% το 1996 σε 39% το 2007. Ωστόσο, θεωρείται βέβαιο ότι οι δαπάνες για τη γεωργία θα περιοριστούν δραστικά ως ποσοστό του Κοινοτικού Προϋπολογισμού και του κοινοτικού ΑΕΠ (βλ. Λιοδάκης 2011).

Η αναθεώρηση της «Ατζέντας 2000», η ριζική αναθεώρηση της ΚΑΠ του 2003 και οι μεταγενέστερες μεταρρυθμίσεις που αφορούν σε επιμέρους αγροτικά προϊόντα έχουν επιφέρει τη σχεδόν ολική αποσύνδεση των άμεσων ενισχύσεων από την παραγωγή ή τις τιμές. Εξακολουθούν να υφίστανται ορισμένες συνδεδεμένες ενισχύσεις, για τις οποίες τα κράτη μέλη έχουν επιλέξει τη διατήρηση της σύνδεσής τους με την παραγωγή. Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η Ελλάδα έχει επιλέξει την πλήρη αποσύνδεση στις περιπτώσεις όπου η νέα ΚΑΠ παρέχει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να διατηρήσουν ποσοστό των ενισχύσεων συνδεδεμένο με την παραγωγή (Παπαστάμκος, Χωραφά 2007). Η πολιτική αυτή της ΕΕ και της Ελλάδας έχει δεχθεί σκληρή κριτική, καθώς, όπως υποστηρίζεται, σε πολλές περιπτώσεις έχει μετατρέψει τους ενεργούς παραγωγούς σε λήπτες προνοιακών επιδομάτων, εξαφανίζοντας ή συρρικνώνοντας την παραγωγή σημαντικών αγροτικών προϊόντων της χώρας (βλ. Μωυσίδης 2011).

Ταυτόχρονα, στόχους της νέας ΚΑΠ, πέρα από την απελευθέρωση των αγορών και την εισοδηματική στήριξη των παραγωγών, αποτελούν η βελτίωση της ασφάλειας και της ποιότητας των τροφίμων – που θα μπορούσε να ερμηνευθεί και ως προτροπή για μεταστροφή από τη μαζική παραγωγή προϊόντων προς την παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων ποιότητας (π.χ. προϊόντα ονομασίας προέλευσης, βιολογικά προϊόντα) -, η προστασία του περιβάλλοντος, η δημιουργία εναλλακτικών θέσεων εργασίας και πηγών εισοδήματος για τους αγρότες και η στήριξη της ολοκληρωμένης ανάπτυξης της υπαίθρου (βλ. Τζουβελέκας 2000, Βρέντζου-Σκορδαλάκη 2011).

Όπως είδαμε, η ΕΕ έχει ήδη προβεί σε ριζική αναθεώρηση της κοινής αγροτικής πολιτικής. Ωστόσο, στα πλαίσια του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου δέχεται πιέσεις για περαιτέρω απελευθέρωση, μέσω επιπλέον δασμολογικών μειώσεων και οριστικής κατάργησης των εξαγωγικών επιδοτήσεων (Παπαστάμκος,

Χωραφά 2007), κάτι που θα έχει σαν αποτέλεσμα την περαιτέρω αύξηση των εισαγωγών από τρίτες χώρες στην ΕΕ και συνεπώς στην Ελλάδα, με τις συνακόλουθες δυσμενείς επιπτώσεις στο ούτως ή άλλως αρνητικό γεωργικό εμπορικό ισοζύγιο της χώρας. Ταυτόχρονα, μετά το 2013, στο πλαίσιο επανεξέτασης της δημοσιονομικής πολιτικής της ΕΕ, θεωρείται εξαιρετικά πιθανό να μειωθούν οι δαπάνες της ΚΑΠ, εξέλιξη που θα οδηγήσει στην ανάγκη πρόσθετης εθνικής στήριξης, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τους εθνικούς προϋπολογισμούς και ιδιαίτερα της Ελλάδας. Παράλληλα, περισσότερη έμφαση αναμένεται να δοθεί στις περιβαλλοντικές δράσεις – μια τέτοια περίπτωση είναι τα περιβαλλοντικά κριτήρια καταβολής των άμεσων ενισχύσεων – όπως και στην αναδιάρθρωση, στην καινοτομία και στις τοπικές πρωτοβουλίες. Είναι επίσης ενδεικτικό ότι συζητείται ακόμη και η αναστολή πληρωμών στις χώρες που δε συμμορφώνονται με τη δημοσιονομική πειθαρχία. Σαν αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, ο ελληνικός αγροτικός τομέας αναμένεται τα επόμενα χρόνια να δεχθεί έντονες πιέσεις (βλ. Πέζαρος 2011, Νικολαΐδης 2011).

6.2. Προοπτικές – προτάσεις για την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα

Η σοβαρότατη οικονομική κρίση που πλήττει τη χώρα μας τα τελευταία χρόνια έχει κατηγορηματικά διαψεύσει όσους πίστευαν ότι η τεχνητή ευμάρεια του παρελθόντος μπορεί να συνεχιστεί χωρίς πραγματική παραγωγή και ότι είναι δυνατόν με εισαγωγές να εξασφαλισθούν οι διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού έτσι ώστε η οικονομία να προσανατολιστεί σε πιο αποδοτικούς τομείς. Ο παραμελημένος και απαξιωμένος για πολλά χρόνια ελληνικός αγροτικός τομέας μπορεί και πρέπει να αποτελέσει έναν από τους βασικούς πυλώνες οικονομικής ανάπτυξης και ανάπτυξης της επαρχίας και της συνολικής εθνικής οικονομίας. Για να γίνει αυτό εφικτό, πέρα από τις προτάσεις που έχουμε αναφέρει σε προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με την τεχνολογική ανάπτυξη και την ανασυγκρότηση των Αγροτικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων, χρειάζεται μεταξύ άλλων σχεδιασμός και οργάνωση για όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας και διάθεσης των αγροτικών προϊόντων, στήριξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, προώθηση νέων και δυναμικών ιδεών και καινοτομιών, συνεπής ροή χρηματοδότησης, ανανέωση και βελτίωση των υποδομών,

διαρκής μελέτη των διεθνών αγορών από αξιόπιστους εθνικούς φορείς (βλ. Μωυσίδης 2011).

Επιπλέον, για να ανασχεθεί η αποδιάρθρωση και η συρρίκνωση της παραγωγικής βάσης, απαιτείται στοχευμένη πολιτική για την ανάπτυξη διακλαδικών σχέσεων με τη βιομηχανία παραγωγής αγροτικών εισροών, μεταποίησης αγροτικών προϊόντων και με τον τομέα των υπηρεσιών. Η διεύρυνση των διακλαδικών σχέσεων του αγροτικού τομέα θα πρέπει να είναι ενταγμένη σε ένα πλαίσιο ευρύτερης αναπτυξιακής στρατηγικής και να χρησιμοποιηθεί σαν μοχλός ανάπτυξης της περιφέρειας (Νικολαΐδης 2010).

Όσον αφορά στην Κοινή Αγροτική Πολιτική της ΕΕ, θα πρέπει να υπάρχει ισχυρή πολιτική βούληση συνδιαμόρφωσης της εκάστοτε ΚΑΠ, η οποία δε θα πρέπει να εκλαμβάνεται σαν αδιαπραγμάτευτο δεδομένο, και διαρκής αγώνας διεκδίκησης πολιτικών και μέτρων στο πλαίσιο της ΚΑΠ που δε θα οδηγούν στο περιθώριο αγροτικούς τομείς με αναπτυξιακή υστέρηση όπως είναι ο ελληνικός (Νικολαΐδης 2010). Επιπλέον, ζητούμενο είναι μια κατάλληλη εθνική στρατηγική αγροτικής ανάπτυξης που θα αξιοποιεί τις εφαρμοστικές αρμοδιότητες που δίνουν οι κοινοτικοί κανονισμοί στα κράτη μέλη (βλ. Κόρακας 2001). Η εθνική αγροτική πολιτική θα πρέπει να γίνει πιο δημιουργική και υπεύθυνη, να υπερβεί την αντίληψη της απλής εκταμίευσης πόρων και της χρησιμοποίησης της ΚΑΠ ως υποκατάστατου για τις ελλείψεις της (Νικολαΐδης 2010).

Ο αγροτικός τομέας θα πρέπει επίσης να συμβάλλει στην ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη. Φαινόμενα άνισης κατανομής των επιδοτήσεων και λοιπών πόρων, μονόπλευρης στήριξης συντεχνιακών συμφερόντων συγκεκριμένων προϊόντων και περιοχών θα πρέπει να εκλείψουν. Αντίθετα, η αγροτική πολιτική θα πρέπει να διαμορφώνεται βάσει των συνολικότερων συμφερόντων του αγροτικού τομέα όλων των προϊόντων και όλων των περιοχών της χώρας (Νικολαΐδης 2010). Σ' αυτά τα πλαίσια, θα πρέπει να αξιοποιηθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών της ελληνικής υπαίθρου, τα τοπία, οι παραδόσεις, ο ιδιαίτερος πολιτισμός, μέσω εναλλακτικών μορφών τοπικής ανάπτυξης. Μια από τις πιθανές στρατηγικές θα μπορούσε να είναι η περαιτέρω ανάπτυξη ενός οικολογικά προσανατολισμένου αγροτουρισμού και παράλληλα ενός παραγωγικού δικτύου οικολογικών, βιολογικών, παραδοσιακών προϊόντων που θα ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες (Παπαϊωάννου 2003).

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τον αγροτικό τομέα της Κρήτης, είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με έρευνα που έλαβε χώρα το 2000 το 80% περίπου των ερωτηθέντων αγροτών απάντησε ότι θα συμμετείχε σε ένα αναδασμό γης. Σύμφωνα με τις απαντήσεις των αγροτών, ένας αναδασμός θα μπορούσε να συμβάλλει στη μείωση του κόστους παραγωγής λόγω συγκέντρωσης του γεωργικού κλήρου, στην ανάπτυξη της υποδομής εγγείων βελτιώσεων και στον περιορισμό των αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Ένας μικρότερος αριθμός αγροτών επισημαίνει κάποια μειονεκτήματα ενός αναδασμού που αφορούν σε μια πιθανά ανισότιμη αναδιανομή γης, σε διαδικαστικά και θεσμικά προβλήματα στη διεκπεραίωση του αναδασμού και σε συναισθηματικές δυσκολίες λόγω παραχώρησης της γονικής γης. Βλέπουμε λοιπόν ότι υπάρχει έντονο ενδιαφέρον από την πλευρά των αγροτών για αναδασμό της γης, το οποίο θα πρέπει να συνδυαστεί με τη δημιουργία του αναγκαίου θεσμικού πλαισίου, με επαρκή κίνητρα και με συλλογική ή κοινωνική πρωτοβουλία, ούτως ώστε να πραγματοποιηθεί ένα εκτεταμένο τέτοιο πρόγραμμα (Λιοδάκης 2000).

Παράλληλα, προσπάθειες θα πρέπει να γίνουν για τη βελτίωση των διαδικασιών διάθεσης των κρητικών αγροτικών προϊόντων. Κατ' αρχάς θα πρέπει να ενταθούν η μεταποίηση και η τυποποίηση με εφαρμογή συστημάτων σήμανσης και τήρησης της ιχνηλασιμότητας για τα τοπικά προϊόντα. Επιπλέον, κρίσιμης σημασίας είναι η οργάνωση της εμπορίας των αγροτικών προϊόντων, μέσω της δημιουργίας δικτύου προβολής και διανομής τους. Οι παραγωγοί της Κρήτης θα πρέπει να προβάλουν περισσότερο τα ποιοτικά κρητικά προϊόντα, εκμεταλλευόμενοι το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα της θετικής εικόνας που υπάρχει διεθνώς για τη μεσογειακή/κρητική διατροφή. Θα πρέπει, επίσης, να δημιουργηθεί μια μεγαλύτερη διασύνδεση των τοπικών προϊόντων με την τοπική τουριστική αγορά, μεγαλύτερη απορρόφηση, δηλαδή, των τοπικών προϊόντων από ξενοδοχειακές μονάδες και μονάδες εστίασης. Ταυτόχρονα, εναλλακτικές μορφές τουριστικής ανάπτυξης θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τα κρητικά προϊόντα και την κρητική διατροφή, με διάφορες δράσεις όπως μαθήματα κρητικής κουζίνας, γευσιγνωσίες, οινογνωσίες, επισκέψιμες μονάδες παραγωγής, επισκέψιμα αγροκτήματα (βλ. Βρέντζου-Σκορδαλάκη 2011).

Όσον αφορά στην αλληλεπίδραση του αγροτικού τομέα με το περιβάλλον, παρατηρούμε ότι σε διεθνές επίπεδο η στροφή της προτίμησης μεγάλης μερίδας καταναλωτών τα τελευταία χρόνια προς περισσότερο ποιοτικά προϊόντα και η

αυξανόμενη οικολογική ευαισθητοποίηση της κοινωνίας έχουν ευνοήσει την ανάπτυξη και διεύρυνση των πρακτικών της βιώσιμης/οικολογικής γεωργίας. Η έννοια της βιώσιμης γεωργίας απορρίπτει το κυρίαρχο πρότυπο αγροτικής ανάπτυξης και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και δίνει έμφαση στην αξιοποίηση των βιολογικών κύκλων, στη διατήρηση του οικοσυστήματος, στη χρήση εσωτερικών (ιδίων, τοπικών) εισροών, στον περιορισμό της εξάρτησης της γεωργίας από εξωτερικές εισροές (προμηθευόμενες από την αγορά) και στην αξιοποίηση ενδογενούς τεχνολογίας και τοπικής αγροτικής τεχνογνωσίας (Λιοδάκης 1998). Είναι χαρακτηριστικό ότι η εξ' ολοκλήρου υιοθέτηση οργανικών παραγωγικών πρακτικών θα μείωνε τις ετήσιες καθαρές εκπομπές αερίων υπεύθυνων για το φαινόμενο του θερμοκηπίου από τον αγροτικό τομέα κατά 36%, κυρίως λόγω της αντικατάστασης των βιομηχανικών λιπασμάτων από οργανικά αγροτικά υπολείμματα (Woodhouse 2010).

Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η εφαρμογή των πρακτικών αυτών στη χώρα μας, οι οικολογικά καλλιεργούμενες εκτάσεις στην ελληνική γεωργία αυξήθηκαν από 68,3 χιλ. στρέμματα το 1999 σε 2.667,5 χιλ. στρέμματα το 2008. Πρόκειται σαφώς για μια σημαντική αύξηση σε απόλυτα μεγέθη, σε σχετικούς όρους όμως η οργανική καλλιέργεια παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Ενδεικτικά, το ποσοστό των οικολογικά καλλιεργούμενων εκτάσεων ήταν το 2000 μόλις 0,7%, για να φτάσει το 2007 στο 6,9%, αρκετά χαμηλότερο από τα αντίστοιχα ποσοστά άλλων ευρωπαϊκών χωρών (Λιοδάκης 2011).

Ωστόσο, η προώθηση και παραπέρα ανάπτυξη της οικολογικής/βιολογικής γεωργίας αποτελεί μια αδήριτη κοινωνικοοικονομική και οικολογική αναγκαιότητα, καθώς παρουσιάζει προφανή οικολογικά και οικονομικά πλεονεκτήματα. Οι συνθήκες για την περαιτέρω υιοθέτηση οικολογικών πρακτικών τόσο σε επίπεδο Κρήτης όσο και σε επίπεδο χώρας είναι αρκετά ευνοϊκές, αφού η καλλιέργεια ορισμένων προϊόντων όπως της ελιάς και της σταφίδας γίνεται ακόμη με παραδοσιακό τρόπο και με ελάχιστες εισροές σε πολλές περιοχές. Ταυτόχρονα, η εισαγωγή των πρακτικών αυτών σε «περιθωριακές» περιοχές θα μπορούσε να προσφέρει λύσεις στα συσσωρευμένα προβλήματά τους. Οι αγρότες των «μειονεκτικών» περιοχών θα έχουν τη δυνατότητα να μειώσουν το κόστος παραγωγής, να χρησιμοποιήσουν καλύτερα τη διαθέσιμη εργατική δύναμη και να πετύχουν υψηλότερες τιμές, αντιμετωπίζοντας έτσι τις χαμηλότερες αποδόσεις των εκμεταλλεύσεών τους. Η βελτίωση αυτή του αγροτικού εισοδήματος μπορεί να

συμβάλλει από τη μία στη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού των περιοχών, με την αναβάθμιση των οικονομικών και κοινωνικών όρων ζωής, και από την άλλη στην προστασία του περιβάλλοντος, τόσο με την εφαρμογή φιλοπεριβαλλοντικών πρακτικών όσο και με την αποτροπή της ερήμωσής τους λόγω της εγκατάλειψης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Μπεόπουλος 1997).

Όλες οι διαδικασίες ανασυγκρότησης του αγροτικού τομέα που επισημάνθηκαν παραπάνω θα πρέπει να είναι απόρροια κυρίως της κοινωνικής πρωτοβουλίας, του συνεργατισμού και της συλλογικής δράσης των ίδιων των αγροτών, καθώς μόνο μια πραγματικά κοινή προσπάθεια θα επέτρεπε την προβολή και κοινωνική διάθεση των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων επ' ωφελεία των εμπλεκόμενων παραγωγών και καταναλωτών (βλ. Λιοδάκης 2012).

Ωστόσο, η διατροφή δεν είναι θέμα μόνο των αγροτών, αλλά ολόκληρης της κοινωνίας. Σ' αυτή την κατεύθυνση κινούνται τα διάφορα εναλλακτικά κινήματα και τάσεις που έχουν αναπτυχθεί διεθνώς και καλύπτουν όλες τις πτυχές της παραγωγής τροφίμων. Παρά το γεγονός ότι σε οικονομικούς όρους τα κινήματα αυτά δεν έχουν μεγάλο ειδικό βάρος, η πολιτική και ιδεολογική τους επιρροή είναι ευρεία. Κάποια παραδείγματα είναι τα κινήματα εναλλακτικών μεθόδων παραγωγής (βιολογική γεωργία, ελεύθερη βόσκηση), κινήματα με προτίμηση προϊόντων που παράγονται και διακινούνται στο πλαίσιο του «δίκαιου εμπορίου», κινήματα που αμφισβητούν το γενικότερο σημερινό τρόπο ζωής και τα καταναλωτικά πρότυπα, κινήματα με έμφαση στην ασφάλεια και την ποιότητα των τροφίμων ή στην προστασία του περιβάλλοντος. Παράλληλα, παρατηρείται μια αυξανόμενη τάση προς τη «γη» και η υιοθέτηση ενός φυσικού τρόπου ζωής, ενώ έντονη είναι και η παρουσία κινήματων και ανταλλακτικών δικτύων με στόχο την αμεσότερη σχέση παραγωγού – καταναλωτή (local food), τα οποία με τον περιορισμό του ρόλου των μεσαζόντων εξασφαλίζουν υψηλότερη συμμετοχή στην τελική τιμή για τους παραγωγούς και περιορίζουν τη δύναμη των μεγάλων εταιρειών. Η σύνδεση των κινήματων αυτών στη βάση των κοινών τους στοιχείων και η τοποθέτησή τους σε ένα συνολικότερο πλαίσιο μαζί με ευρύτερα ζητήματα δικαιωμάτων, δικαιοσύνης και ισότητας, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, μπορούν να συμβάλλουν στην αύξηση του κοινωνικού ελέγχου, στον περιορισμό της δύναμης των πολυεθνικών εταιρειών και στην από-εμπορευματοποίηση μέρους των οικονομικών σχέσεων του αγροτικού τομέα (Νικολαΐδης 2010).

Η υπεράσπιση της δημόσιας περιουσίας, των δημόσιων αγαθών και του δημόσιου χώρου, η αποτροπή ιδιωτικοποίησης της φύσης, ο περιορισμός της εμπορευματοποίησης, η οργάνωση της κοινωνίας σε διάφορες μορφές συλλογικοτήτων θα διαδραματίσουν τα επόμενα χρόνια κρίσιμο ρόλο στην έκβαση των αντιπαραθέσεων γύρω από τα θέματα του αγροτικού τομέα, της διατροφής και του περιβάλλοντος (Νικολαΐδης 2010).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αλεξίου, Θ. (2000) 'Κοινωνικο-Δημογραφικά Χαρακτηριστικά, Απασχόληση και Συμμετοχή στις ΑΣΟ', στο Λιοδάκης, Γ. (επιμ.) *Ο Αγροτικός Τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και Προοπτικές*, Χανιά: Γενικό Τμήμα Πολυτεχνείου Κρήτης.
- Alheit, P., Δρακάκη, Δ., Παπαϊωάννου, Σ., και Π. Γαλίτης (1998) 'Παραδοσιακά επαγγέλματα στα Ανώγεια', στο Παπαϊωάννου, Σ., Alheit, P., και H. Salling Olesen (επιμ.) *Κοινωνικός Μετασχηματισμός, Εκπαίδευση και Τοπική Κοινωνία*, Ρέθυμνο/Ανώγεια: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Βρέντζου - Σκορδαλάκη, Θ. (2011) 'Στρατηγικό Σχέδιο της Περιφέρειας Κρήτης για την Ανάπτυξη του Πρωτογενή Τομέα και της Διαχείρισης των Προϊόντων του', *εισήγηση Αντιπεριφερειάρχη Αγροτικής Οικονομίας, Κτηνιατρικής και Αλιείας και Κοινωνικής Πολιτικής*.
- Γιδαράκου, Ι. (1999) 'Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση', στο Κασίμης, Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πλέθρον.
- ΕΣΥΕ (2001) *Πληθυσμός κατά φύλο και ομάδες ηλικιών. Σύνολο Ελλάδος κατά βαθμό αστικότητας, γεωγραφικά διαμερίσματα και νομοί κατά αστικές και αγροτικές περιοχές έτους 2001*, Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- (2009) *Προσωρινά στοιχεία απασχόλησης κατά γεωγραφική ζώνη, περιφέρεια και κλάδο ετών 2005 – 2009*, Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- (2009) *Έρευνα Διάρθρωσης Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων 2007*, Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- (2010) *Γεωργική στατιστική της Ελλάδος, στοιχεία 2006*, Πειραιάς: ΕΣΥΕ.

- (2011) *Προσωρινά στοιχεία Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας και Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος κατά Περιφέρεια (NUTS II) έτους 2009*, Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- (2011) *Προσωρινά αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού έτους 2011*, Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- (2012) *Μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας κατά νομό για την περίοδο Α` Τρίμηνο 2004 - Δ` Τρίμηνο 2011*, Αθήνα: ΕΣΥΕ.
- Ζακοπούλου, Ε. (1999) 'Πολυαπασχολούμενοι και Γεωργία: προς μια νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου', στο Κασίμης, Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πλέθρον.
- Κασίμης, Χ. και Α. Παπαδόπουλος (1996) 'Η Ανάπτυξη του Αγρο-τροφικού Συμπλέγματος και η Πολιτική Οικονομία του Αγροτικού Μετασχηματισμού' *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 89-90: 19-52.
- Κασίμης, Χ. , Ζακοπούλου, Ε. και Α. Παπαδόπουλος (2003) 'Η Συμβολή των Μεταναστών στη Σύγχρονη Οικογενειακή Εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών' *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111-112: 9-38.
- Καυταντζόγλου, Ρ. και Ε. Κοβάνη (1999) 'Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην Αγροτική Ελλάδα', στο Κασίμης, Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πλέθρον.
- Κόρακας, Α. (2001) 'Ο ελληνικός αγροτικός χώρος στο πλαίσιο των νέων ευρωπαϊκών πολιτικών για τη γεωργία και την ανάπτυξη της υπαίθρου', στο Ανθοπούλου Θ. και Α. Μωυσίδης (επιμ.) *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα: Μετασχηματισμοί και Σύγχρονα Δεδομένα του Αγροτικού Κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Κουτσού, Σ. και Θ. Ανθοπούλου (2008) 'Μεταναστευτικές ροές και τοπικά αγροτοπαραγωγικά συστήματα. Χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις στον ύπαιθρο χώρο', στο Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον.

- Λιοδάκης, Γ. (1998) ‘ Η σημασία της τεχνολογίας και οι προοπτικές τεχνολογικών αλλαγών στον αγρο-επισιτιστικό τομέα της χώρας’ *Ουτοπία*, 31: 33-50.
- Λιοδάκης, Γ. (επιμ.) (2000) *Ο Αγροτικός Τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και Προοπτικές*, Χανιά: Γενικό Τμήμα Πολυτεχνείου Κρήτης.
- Λιοδάκης, Γ. (2000α) ‘Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: Μια κριτική του νέο-λαϊκισμού’ *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 6(29): 69-101.
- Λιοδάκης, Γ. (2002) ‘Το σύγχρονο αγρο-διατροφικό σύστημα και ο ρόλος της βιοτεχνολογίας’ *Ουτοπία*, 51: 67-88.
- Λιοδάκης, Γ. (2003) ‘Κοινωνικο-ιστορική διαμόρφωση και προοπτικές εξέλιξης του πολιτισμού’ *Εισήγηση στο Συνέδριο: «Το Πρόβλημα του Πολιτισμού στο Σύγχρονο Κόσμο»*, Παν/μιο Ιωαννίνων / Δήμος Μουσούρων, Χανιά 2003.
- Λιοδάκης, Γ. (2011) ‘Ο αγροτικός τομέας στις Συμπληγάδες της οικονομικής κρίσης’, στο Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Δ. Μυλωνάκης (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα : Gutenberg (σελ. 311-325).
- Λιοδάκης, Γ. (2012) ‘Στρατηγικό Σχέδιο της Περιφέρειας Κρήτης για την Ανάπτυξη του Πρωτογενή Τομέα: Μερικές Κριτικές Παρατηρήσεις’, (αδημοσίευτο κείμενο).
- ΜΑΙΧ (2000) *Στρατηγικές αναδιοργάνωσης και ανάπτυξης της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών συνεταιρισμών Κρήτης*, Χανιά: Μεσογειακό Αγρονομικό Ινστιτούτο Χανίων.
- ΜΑΙΧ (2009) *Μελέτη για τη Συγχώνευση των Ενώσεων Αγροτικών Συνεταιρισμών Κρήτης*, Χανιά: Μεσογειακό Αγρονομικό Ινστιτούτο Χανίων.
- Μαραθάκη, Κ. (2010) ‘Το Ζήτημα της Αναδιοργάνωσης των Αγροτικών Συνεταιρισμών στις Νέες Κοινωνικές και Τεχνολογικές Συνθήκες’, Διπλωματική Εργασία ΜΔΕ, Χανιά: Γενικό Τμήμα Πολυτεχνείου Κρήτης.
- Μάττας, Κ. και Β. Τζουβελέκας (2000) ‘Ιστορική Εξέλιξη και Σημερινή Διάρθρωση της Περιφερειακής οικονομίας της Κρήτης’, στο Λιοδάκης, Γ. (επιμ.) *Ο Αγροτικός Τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και Προοπτικές*, Χανιά: Γενικό Τμήμα Πολυτεχνείου Κρήτης.

- Μπεόπουλος, Ν. (1997) 'Περιβάλλον και Οικονομική Ανάπτυξη στον Αγροτικό Χώρο: Η συμβολή της βιολογικής γεωργίας' *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92-93: 183-203.
- Μπεόπουλος, Ν. και Δ. Σκούρας (1999) 'Γεωργία και περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης', στο Κασίμης, Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πλέθρον.
- Μουσιδής, Α. (1986) *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-1980)*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Μουσιδής, Α. (2001) 'Σύγχρονα διαρθρωτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του αγροτικού χώρου: Σε αναζήτηση ενός νέου ρόλου για την αγροτική εκμετάλλευση', στο Ανθοπούλου Θ. και Α. Μουσιδής (επιμ.) *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Υπαιθρο Χώρα: Μετασχηματισμοί και Σύγχρονα Δεδομένα του Αγροτικού Κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσιδής, Α. (2010) 'Αστοί στο χωριό' *Αυγή της Κυριακής, ΕΝΘΕΜΑΤΑ*, 17/1/2010.
- Μουσιδής, Α. (2011) 'Χαμένη 30ετία στον αγροτικό τομέα' *Ελευθερία*, 25/12/2011.
- Μουσιδής, Α. και Μ.-Ν. Ντυκέν (1999) 'Περιαστικός αγροτικός χώρος στην Ελλάδα: Το παράδειγμα της Αττικής', στο Κασίμης, Χ. και Λ. Λουλούδης (επιμ.) *Υπαιθρος Χώρα: η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πλέθρον.
- Μουσιδής, Α. , Ανθοπούλου, Θ. και Μ.-Ν. Ντυκέν (2002) *Οι ηλικιωμένοι στον αγροτικό χώρο: συνθήκες διαβίωσης και όψεις κοινωνικού αποκλεισμού: μελέτη περίπτωσης σε 2 κοινότητες*, Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολαΐδης, Ε. (2008) 'Μύθοι και στερεότυπα για τον αγροτικό χώρο. Η γεωγραφική διάσταση', *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Α(125): 21-40.
- Νικολαΐδης, Ε. (2010) *Γεωργία, Περιβάλλον, Διατροφή: Η Ελληνική Γεωργία στο Παγκόσμιο Αγροτροφικό Σύστημα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

- Νικολαΐδης, Ε. (2011) 'Το αγροτροφικό σύστημα και η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας', στο Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Δ. Μυλωνάκης (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα : Gutenberg (σελ. 290-310).
- Παπαδόπουλος, Α. (2008) 'Όψεις της κοινωνικής διαφοροποίησης στην ελληνική ύπαιθρο: οικογενειακή γεωργία, στρατηγικές, μετανάστες και ευελιξία', στο Ζακοπούλου Ε., Κασίμης Χ. και Α. Λουλούδης (επιμ.) *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Παπαϊωάννου, Σ. (2003) 'Ανάπτυξη και Πολιτισμός μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας' *Εισήγηση στην ημερίδα: Ανάπτυξη και Πολιτισμός, που διοργάνωσε ο Πνευματικός Όμιλος Κω «Ο Φιλητάς» στην Κω στις 2 Αυγούστου 2003.*
- Παπαστάμκος, Γ. και Α.-Ε. Χωραφά (2007) *Παγκόσμιο Εμπορικό Σύστημα & Ευρωπαϊκή Αγροτική Πολιτική*, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Πέζαρος, Π. (2011) 'Η Κοινή Αγροτική Πολιτική: Εξέλιξη και Προοπτικές' *Τριμηνιαία Πολιτική & Οικονομική Επιθεώρηση «Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική»*, εκδ. Παπαζήση, 21-22: 182-198.
- Περιφέρεια Κρήτης, <http://www.crete.gov.gr>.
- Περιφέρεια Κρήτης (2011) *Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Περιφέρειας Κρήτης 2012-2014, Στρατηγικός Σχεδιασμός*, Ηράκλειο Κρήτης: Περιφέρεια Κρήτης.
- Πετράκης, Κ. (2010) 'Ο «Ασκός του Αιόλου» και οι ανεμογεννήτριες. Η περίπτωση «Αποπηγάδι», στα Χανιά της Κρήτης' *Ουτοπία*, No 92: 165-176.
- Τζουβελέκας, Β. (2000) 'Παραγωγική Διάρθρωση και Βιωσιμότητα των Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων της Κρήτης', στο Λιοδάκης, Γ. (επιμ.) *Ο Αγροτικός Τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και Προοπτικές*, Χανιά: Γενικό Τμήμα Πολυτεχνείου Κρήτης.
- ΥΠΑ (2012) *Στατιστική Αεροπορικής Κίνησης 2011*, Αθήνα: Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας.

Ξενόγλωση

- Bradford, G. (1991) 'We all live in Bhopal', in Zerzan, J. & A. Carnes (ed.) *Questioning Technology: Tool, Toy or Tyrant?*, Philadelphia, Gabriola Island, Santa Cruz: New Society Publishers.
- EUROSTAT, *Economic Accounts for Agriculture*, <http://www.europa.eu.org>.
- FAO, <http://www.fao.org>.
- Kasimis, C. (2010), 'Demographic trends in rural Europe and international migration to rural areas', *Agriregionieuropa*, 6(21): 1-6, <http://www.agriregionieuropa.univpm.it>.
- Kasimis, C. (2012), 'Greece: Illegal Immigration in the Midst of Crisis', *Migration Information Source*, <http://www.migrationinformation.org>, *Migration Policy Institute (USA)*, March: <http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=884>.
- Liodakis, G. (2004) 'The Global Restructuring of Capitalism, New Technologies and Intellectual Property', *Paper prepared for the "John Kenneth Galbraith International Symposium"*, Paris, September 22-25, 2004.
- Mayumi, K. (1991) 'Temporary emancipation from land: from the industrial revolution to the present time' *Ecological Economics*, 4(1): 35-56.
- McMichael, P. (2009) 'The World Food Crisis in Historical Perspective' *Monthly Review*, 61(3): 32-47.
- Middendorf, G., Skladany, M., Ransom, E. and L. Busch (1998) 'New Agricultural Biotechnologies: the Struggle for Democratic Choice' *Monthly Review*, 50(3): 85-96.
- Papadopoulos, A. (2009), 'Begin from the bottom and move up: Social Mobility of Immigrant Labour in Rural Greece', *Méditerranée, revue géographique des pays méditerranéens*, 113(3/4): 25-39.
- Woodhouse, P. (2010) 'Beyond Industrial Agriculture? Some Questions about Farm Size, Productivity and Sustainability' *Journal of Agrarian Change*, 10(3): 437-453.